ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби"
журналына әлавә

1989 2

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

АПРЕЛ — ИЈУН

1989

№ 2 (138)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

АЗӘРБАЈҸАН ССР ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
«АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНА ӘЛАВӘ

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәҹрүбәси

Ә. Рәһимова—Нитгимизин ифадәлилик вә аһәнкдарлыг имканлары . . . 3
Т. Рзајев — С. Вурғунун сијаси лирикасына даир системли билихләрин верилмәси . . . 8
О. Пиријева—М. Ә. Сабирин «Сәбр ејлә!» сатирасынын тәдрисинә даир . . 12
Н. Һүмматов — Рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләрин бә'зи мәсәләләринә даир . . . 14
И. Казымов—Азәрбајҹан дилиндә парселјасија һадисәси . . . 17
Т. Оручов —«Муған» поемасынын бәдии дилинин тәһлили . . . 19
С Гәнијев—Әдәбијјатын тәдриси вә еколожи тәрбијә . . . 23
Б. Асланов—Антоним фе'лләр үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкили јоллары . . 26
Ј. Јусифов—Тә'лим-тәрбијә просесиндә сәррас ифадәләрдән истифадәјә даир . . . 30
М. Садыгов—Әдәбијјатын тәдрисиндә јухары синиф шакирдләрини аилә һәјатына һазырламаг имканлары . . . 33
Ә. Әзимов—Лирик силсиләнин тәдриси мәсәләләри . . . 37
Г. Һәсәнов — Мәктуб-иншалар һаггында . . . 39
Г. Вәкилов—Ашыг ше'риндә зәрб-мәсәлләрдән вә аталар сөзләриндән истифадә . . . 41

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

Ш. Нәсибов—Мәктәбимиздә баһар бајрамы . . . 42

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Ә. Әлијев—Бәдии дилдә жаргонлар вә онларын ролу . . . 45
Р. Мәммәдзадә—Азәрбајҹан дилинин өјрәдилмәсиндә интенсив тә'лим методларындан истифадәјә даир . . . 48
Ш. Мәммәдов—Мүасир јазылы әдәбијјатымызда «Дәдә Горгуд» мотивләри . . . 50

Консултасија

VI синифдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик көстәришләр . . . 55
Ә. Әфәндизадә — Суаллара ҹаваб . . . 60

* * *

Н. Кәнҹәли — Зәлзәлә . . . 65

Бу китаблары охујун

Е. Һачыјев, М. Ҹәфәров—Белә әсәрләрә еһтијаҹ вар . . . 71

CamScanner ilə tarandı

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1989-чу ил.

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства народного образования Азербайджанской ССР, № 2 (138), 1989.

В НОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

А. Рагимова — Возможности выразительности и гармоничности нашей речи . . . 3
Т. Рзаев — Привитие системных знаний по политической лирике С. Вургуна . . . 8
О. Пириева — О преподавании сатиры М. А. Сабира «Себр эйля» . . . 12
Н. Гумматов — О некоторых вопросах работ по развитию связной речи на азербайджанском языке . . . 14
И. Кязимов — Ситуация парселяции на азербайджанском языке . . . 17
Т. Оруджев — Анализ литературного языка поэмы «Мугань» . . . 19
С. Ганиев — Преподавание литературы и экологическое воспитание . . . 23
Б. Асланов — Пути эффективной организации работ над антонимными глаголами . . . 26
Ю. Юсифов — Об использовании четких выражений в процессе обучения и воспитания . . . 30
М. Садыхов — Возможности подготовки учащихся старших классов к семейной жизни в преподавании литературы. . . . 33
А. Азимов — Некоторые вопросы преподавания лирического цикла . . . 37
Г. Гасанов — О письмах-сочинениях . . . 39
Г. Векилов — Использование поговорок и пословиц в ашугском стихе . . . 41

Внеклассная и внешкольная работа

Ш. Насибов — Праздник весны в нашей школе . . . 42

В помощь самообразованию учителя

А. Алиев — Жаргоны и их роль в литературном языке . . . 45
Р. Мамедзаде — Об использовании интенсивных методов в изучении азербайджанского языка . . . 48
Ш. Мамедов — Мотивы «Деде-Коркуд» на современной письменной литературе . . . 50

Консультация

Планирование программных материалов, краткие методические указания по азербайджанскому языку в IV классе . . . 55
А. Эфендизаде — Ответы на вопросы . . . 60

* * *

Н. Генджели — Землетрясение . . . 65

Прочтите эти книги

Э. Гаджиев, М. Джафаров — Есть нужда к таким произведениям . . . 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами 58,
Город Баку, типография издательства «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

CamScanner ile tarandı

Нитгимизин ифадәлилик вә аһәнкдарлыг имканлары

Әфшан **РӘҺИМОВА**
Азәрбајҹан ММТИ-нин баш мүәллими, педагожи елмләр намизәди

Үмумтәһсил мәктәбләринин V-XI синифләри үчүн Азәрбајҹан дилиндән јени програмда нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирилиб. Програмын тәләбләринә көрә јазылы вә шифаһи мәтнләр үзәриндә шакирдләрин тәкмилләшдирмә вә редактә иши апармалары онларын нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Азәрбајҹан дили мүәллими чалышмалыдыр ки, онун шакирдләри сәлис, рәван, ифадәли данышa вә јаза билсинләр.

Бәс нечә етмәли ки, шакирд өз һиссләрини, тәәссүрат вә мүһакимәләрини нәинки дүзкүн, ајдын, дәгиг, мәнтигли ифадә етсин, һәм дә онун бу дејимләри өз ифадәлилији вә аһәнкдарлығы илә башгаларына да тә'сир көстәрә билсин? Фәнн мүәллими, сөз јох ки, ифадәли нитг нүмунәләри васитәсилә шакирдләринә буну өјрәтмәјә ҹәһд көстәрир. Әкәр о, дилимизин бүтүн ифадәлилик имканларыны көзәл биләрсә, бу саһәдә мүәјјән нәзәри вә практик һазырлыға јијәләнәрсә, тә'лимдә даһа јүксәк уғурлар газана биләр. Мүәллимләрә тәгдим етдијимиз бу јазыда мәһз дилимизин ифадәлилик, мусигилилик имканларындан сөһбәт ачмағы нәзәрдә тутмушуг.

«Габуснамә»дә јазылыр: «Бүтүн сәнәтләр ичәрисиндә ән көзәл сәнәт данышмағы бачармагдыр». Халг јазычысы М. Ибраһимов дилимизин ифадәлилик, көзәллик имканларындан данышаркән онун мусигилилијинә хүсуси диггәт јетирир. «Биз анладығымыз һәр һансы бир дилдә көзәл, аһәнкдар данышыг вә нитг ешидәндә дахили бир ләззәт дујуруг. Гејри-ади оларaг диггәтимизи топлајыб гулаг асырыг. Хүсусән о заман ки, данышанын сәсиндә, тәләффүзүндә сәлис, мә'налы, анлашыглы ҹүмләләрлә јанашы, сөзләрин мусигиси дә ешидилир. Ахы һәр бир дил мүәјјән мә'на илә бәрабәр, потенсиал һалда мусиги мәнбәјидир...»

Доғрудан да, Азәрбајҹан дили мусигили, үрәјәјатымлы бир дилдир. Бу кејфијјәт мүхтәлиф дөврләрдә көркәмли шәхсијјәтләрин, јазычы вә сәјјаһларын диггәтини ҹәлб едиб.

Нитгин ифадәлилији, мусигилији нечә јараныр? Јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмиш шәхсләр дилин ифадәлилик имканларындан усталыгла истифадә едирләр. Демәли, данышан, јазан дилин ифадәлилик имканларыны јахшы билмәлидир. Јалныз бундан сонра о, нитгини ифадәли гура биләр.

Ифадәли нитг нәдир? Бу суала белә ҹаваб вермәк олар: ифадәли нитг тә'сирли, ади олмајан нитгдир. Белә нитг динләјичиләрин ирадәсинә, һиссләринә тә'сир көстәрир. Онларын диггәтини ҹәлб едир, динләјичини марагландырыр, дүшүндүрүр, валеһ едир. Белә нитги динләјәркән сөзүн сеһркар күчүнә, инсан нитгинин тә'сирлилијинә, ифадәлилијинә һејран олуруг. Бәлкә, дүнәнә гәдәр әһәмијјәт вермәдијимиз мәсәләләр биздә мараг јарадыр. Һәмин мәсәләләр һаггында дәриндән дүшүнмәјә башлајырыг. Натигин дедикләри санки бизим фикирләримизә чеврилир, онун һәјәҹанлары, дујғулары бизә доғмалашыр. Ифадәли данышa билән шәхс аз бир заманда аудиторијада, үнсијјәтдә олдуғу јердә өзүнә дост, һәмфикир тапа билир. Мәктәб директорунун, мүәссисә рәһбәрләринин, мүәллимин нитги ифадәли дејилсә, о, дөјүшдә силаһсыз галан әскәрә бәнзәјир. Јазычы, сијаси тәблиғатчы сөнүк, ифадәсиз данышырса,

Scanned with CamScanner

чох чәтин ки, өзүнә һәмфикир тапа билсин, динләјичинин рәғбәтини газанмаға наил олсун. Ифадәли нитгин синтаксиси, сөзләри, интонасијасы да дәјишир, гејри-адиләшир...

Ифадәли нитг, тә'сирли данышыг инсанда бәдии тәфәккүр саһибләринин чох јүксәк гијмәт вердикләри кејфијјәт һесаб олунуб. Н. Кәнчәви «үрәкдән кәлән сөзүн һәмишә үрәкләрә јол тапдығыны» сөјләјир. Башга бир мәгамда шаир дејир:

Елә сөз вардыр ки, јарамаз демәк,
Башга бир дил илә сөјләмәк кәрәк,
Ону инчә-инчә сөјләркән бир-бир,
Ондан һәр ешидән алар бир тә'сир.

Вә ја:

Сөз бајрагдан даһа чох әлдә едәјир зәфәр,
Гылынчдан даһа артыг галхыб алар өлкәләр.

Сә'динин фикринчә:

Әкәр сөз оларса, инчә вә ширин,
О сөзү ешидән дејәр: «Афәрин!»

Л. Н. Толстој исә јазырды: «Сөз бөјүк шејдир. Она көрә бөјүкдүр ки, сөзлә инсанлары бирләшдирмәк дә олар, ајырмаг да, сөзлә мәһәббәт дә газанмаг олар, әдавәт вә дүшмәнчилик дә».

Азәрбајчан дилиндә нитгин ифадәлилик васитәләри нечә јараныб? Нитгин бу кејфијјәти дилин тә'сир етмә, тә'сир көстәрмә функсијасы илә бағлы онунла вәһдәтдә тәшәккүл тапыб. Ән гәдим дөврләрдән инсан мүхтәлиф һәјат ситуасијаларында дәрк едиб ки, ајдын данышмаг, фикри башгасына дүзкүн, дәгиг чатдырмаг һәлә һәр шеји һәлл еләмир. Башгасына—мүсаһибә тә'сир көстәрмәји бачармаг да данышанын һүнәридир, фәрди габилијјәтидир. Буна көрәдир ки, инсанлар һәлә чох-чох гәдимләрдән өз фикирләрини, һисс вә һәјәчанларыны, дујғу вә дүшүнчәләрини ритмик, аһәнкдар, мусиги ифадә етмәјә чәһд көстәрибләр; ифадәли, аһәнкдар сөзләрин, ади кәлмәләрә нисбәтән, мәишәтдә даһа чох тә'сир гүввәсинә малик олдуғуну һисс етдикләри үчүн өз сөјләмәләриндә, сөһбәтләриндә чох вахт ритмик сөзләр ишләтмәјә мејл едибләр. Лајлалар, бајатылар, һолаварлар мәһз белә аһәнкли, мусигили, ритмик сөзләрин, гафијәли ифадәләрин һесабына јаранмышдыр. Бешик нәғмәләри, охшамалар, тапмачалар, гафијәли аталар сөзләри, әсасән, елә бу мәрамын—башгаларына нәинки һәр һансы фикри чатдырмаг, һәм дә она тә'сир көстәрмәк мәрамынын мәһсулудур.

Нәркизи үзүм, лај-лај,
Јахана дүзүм, лај-лај,
Сән бөјү, мән гочалым,
Тојунда сүзүм, лај-лај,

Балама гурбан инәкләр,
Балам нә вахт имәкләр?
Балама гурбан алчалар,
Балам нә вахт әл чалар?

Ағ отун аласына,
Күн дүшдү таласына,
Елә дә гуш олармы,
Јем вермәз баласына? (Чәјиртке)

Ахар чајын аханы,
Доландырыр чаһаны.
Бир јанында хыш ишләр,
Бир јанында котаны? (Дәјирман).

«Өртүлү базар, достлуғу позар», «Ағырлыг гызыл гала, јүнкүллүк баша бәла», «Авамларын азары, моллаларын базары»...

Јухарыда вердијимиз бәдии нүмунәләрдә инсанын һәјат тәчрүбәсиндән газандығы һикмәтли фикирләрин јаратдығы тә'сир бир јана галсын, «үзүм», «дүзүм», «сүзүм», «јат-гат-чат», «инәкләр-имәкләр», алчалар-әл чалар», «нәвә-дәвә», «аханы, чаһаны-котаны», «базар-позар», «гаралар-саралар», «гызыл гала-баша бәла», «азары-базары» сөз вә ифадәләрин нитгдә јаратдығы аһәнкдарлыг, ритм, мусигилик, әлбәттә, динләјичијә тә'сир көстәрмәк мәгсәдини дашымышдыр.

Ритм, мусигилик, аһәнкдарлыг јалныз ше'р үчүн характерик дејил, о, нәсрдә дә өзүнү көстәрир. Профессор Тофиг Һачыјев дастанларымызда мүшаһидә олунан «ојур-ојур ојнамаг», «ишым-ишым ишылдамаг», «пар-пар парылдамаг, «гајыр-гајыр гајнамаг», «гатым-гатым гатламаг» кими гәлиб конструксијалардакы лексик-морфоложи тәкрарларын дилә интенсивлик, експрессивлик вермәклә јанашы, һәм дә аллитрасијалы ритм јаратдығыны, нәсрә ше'ријјәт вердијини сөјләјир: «Гафијәләр исә адәт олунмуш јерләрдә јох, мисраларын әввәлиндә кәлмишдир. Бу да аллитрасијадан гафијәјә кечид мәрһәләсинә мәхсус поетик-техники хүсусијјәтдир. Бүтүн бу ритм-аһәнк елементләри гәдим ибтидан ше'рин поетехник изләридир. Һәмин ше'р үчүн аһәнк јарадан васитәнин сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлмәсиндән асылы олмајараг, поетик ритм јаратмасы әсас олмушдур» (Јазычы дили вә идеја-бәдии тәһлил. «Маариф», 1979, сәһ. 22—23.)

Суал олунур: нитгдә ифадәлилији, аһәнкдарлығы вә ритми јарадан амилләр һансылардыр? Әлбәттә, нитгин ифадәлилијинин јаранма шәртләри чохдур, рәнкарәнкдир. Биз онлардан башлычалары үзәриндә дајанаг.

Нитгин ифадәлилији, тә'сирлилијиндә фонетик имканлар мүһүм рол ојнајыр.

Дилчиләримиз тәдгигатларында көстәрдикләри кими, Азәрбајчан дили өз фонетик имканлары чәһәтдән бәдии дил үчүн үмумијјәтлә, ифадәли нитг үчүн ән гүдрәтли вә ән ритмик-мелодик дилләрдән биридир.

Проф. А. Ахундов көстәрир ки, дилимизин фонетик имканларындан данышаркән биринчи нөвбәдә, саитләрдән бәһс етмәк лазым кәлир... Әлбәттә, саитләр јалныз Азәрбајчан дилинә аид олан фонетик һадисә дејил. Дүнја дилләринин истиснасыз олараг һамысында бу сәсләр мөвчуддур. Лакин буна бахмајараг, саитләрин Азәрбајчан ше'ринин дилиндәки әһәмијјәти башга дилләрдәкиндән бир гәдәр фәрглидир. «Мүәллиф дилимиздәки самитләрин дә мусигилик хүсусијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндирәрәк јазыр: «Сонор самитләр дахил олмагла дилимиздәки һәр бир самит сәс мүәјјән бир тәбии һадисәдән доған сәслә әлагәдардыр. Дикәр тәрәфдән ејни самитләрин тәкрары да ше'рдә мүәјјән аһәнкдарлыг јарадыр».

Нитгдә ифадәлилијин, мелодиклијин, ритмин јаранмасы ана дилимизин фонетик ганунларындан олан аһәнк гануну илә даһа сых бағлыдыр. Үзү «Дәдә Горгуд»дан бәри јаранмыш нағылларымызын, гәһрәманлыг, мәһәббәт дастанларымызын нәср һиссәсиндә биз һәм сөзләрдәки саитләрин, һәм дә сөз вә ифадәләрин аһәнкдар-мелодик ујушмасынын шаһиди олуруг.

Көзәл натиг, актјор, режиссор М. Мәммәдов нитгдә тәләффүз мәдәнијјәтинә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: «Бизә елә кәлир ки, орфоепијасыз нитг, дил јохдур, олмајыб, ола да билмәз. Рәсмән гәбул олунмадығы тәсадүфләрдә белә, о, халгын дилиндә вардыр, күндәлик тәчрүбә мөвчуддур. Ону гәбул олунмуш тәләффүз гајдаганнуну мәртәбәсинә галдырмаг, ганун һөрмәтинә миндирмәк вә ишләтмәк (бу да чох вачиб шәртдир: ишләтмәк, һөкмән ишләтмәк) кәрәкдир».

Доғрудан да, данышан елә тәкчә әдәби тәләффүз нормаларына риајәт етмирсә, нитгин ифадәлилији позулур. Мәсәлән, о, «актјор», «опера», «кафедра», «әһәмијјәт», «инчәсәнәт», «монолог», «диалог», «мүтәнасиб» вә башга сөзләрин тәләффүзүндә 1—2 гүсура јол верирсә, динләјичинин натиги динләмәк марағы зәифләјир.

Данышан шәхс нитгин сүр'әтини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәли, фасилә вә дурғулардан дүзкүн истифадә етмәлидир. Нитгдә дујғу чаларынын дүзкүн сечилмәси нитгин ифадәлилијини артырыр. Нитгин мәзмунуна, идејасына ујғун кәлмәјән темп, фасилә, дујғу чаларлары чох заман чыхышын тә'сир күчүнү хејли дәрәчәдә азалдыр.

Нитгин ифадәлилији, мусигилилији дилин фонетик орфоепик, лексик, интонасија имканларындан, морфоложи, синтактик васитәләриндән мәгсәдәујғун истифадә әсасында јараныр.

Елә адлыг чүмләләри, инверсијаны көтүрәк. Адлыг чүмләләр нитгин ифадәлилијини артырыр, данышығымыза, јазымыза бир лакониклик верир. Сөз сырасынын мәгсәдәујғун олараг позулмасы нитгимизә әлванлыг, һәзинлик кәтирир: «...Хан сарајы.... Азәрбајчанын једди мө'чүзәсини садаламаг кәрәк олса, онун бири, шәксиз ки, Хан сарајы олар».

Нитгин ифадәлилијиндән сөз дүшәндә, адәтән, нитг фигурларынын мүхтәлиф нөвләрини јада салырлар. Натиглик мәктәбләриндә (Римдә, Јунаныстанда) кәнчләрә мәһз бу чүр ифадә тәрзләри, дејим формалары чох бөјүк сә'јлә өјрәдилирди. Натигләр нитгдә синтактик паралелләрин надир ифадәлилик күчүнә гадир олдуғуну чох көзәл билир вә мәһкәмә чыхышларында, сијаси мүрачиәтләриндә

Scanned with CamScanner

һәмин васитәләрдән усталыгла истифадә едирдиләр.

Нитгин емосионаллығыны артыран, ифадәлилијини күчләндирән васитәләрдән бири дә тәкрирләрдир. Бунлар үслуби фигур олуб нитгин ифадәлилији, емосионаллығыны артырыр, динләјичијә, охучуја күчлү тә'сир көстәрир. Тәкрирләр нитги ағырлашдыран, онун ифадәлилијини сөндүрән лүзумсуз тәкрарлардан чох асанлыгла сечилир. Јерсиз вә мәгамсыз тәкрар едилән сөзләр данышанын нитг мәдәнијјәтинин сәвијјәсинин ашағы олдуғуну көстәрирсә, тәкрир—сөзләрин мәгсәдли тәкрары, әксинә, нитг саһибинин интеллектуал инкишафыны, дилдән усталыгла истифадә етмә бачарығыны нүмајиш етдирир.

Дилчилик әдәбијјатында тәкрирләрин мүхтәлиф нөвләри көстәрилир:

1) Анафоралар. Бунлар паралел чүмләләрин, мисраларын башланғычында ејни сөз вә ифадәләрин вә ја ејни синтактик конструксијанын тәкрары илә јаранан бәдии ифадә тәрзидир. Анафоранын нөвләри мүхтәлифдир: сәс анафорасы, сөз көкү анафорасы, лексик анафора вә синтактик анафора. Јазычылар, натигләр паралел чәркәнин, мисранын башланғычында ејни сәсин, ејни сөз көкүнүн, ејни кәлмәнин, ејни чүмләнин тәкрары васитәсилә һисс вә дујғулары, фикирләри ифадә едир, охучуја, динләјичијә, гүввәтли тә'сир көстәрә билирләр.

2) Епифора сонлугда тәкрар характери дашыјыб, үслуби фигур кими, нитгдә емосионаллыг—експрессивлик јарадыр; чүмләнин, мисранын, абзасын ејни сөз вә ја ифадә илә тамамланмасы фикирләрин тә'сир күчүнү гат-гат артырыр. Мәсәлән:

Ағладын, јајылды сәсин һәр јана,
Бүлбүл бағчаларда өтдү,—дедиләр.
Кәләндә Мәһәммәд кәлди дүнјаја,
Кедәндә, «Фүзули кетди»,—дедиләр.

(Б. Ваһабзадә.)

Адам вар, јарпағын титрәмәсиндән,
Үрәји титрәјәр, чаны титрәјәр.
Адам вар, диксинмәз топун сәсиндән,
Көрдүјү һәр шејә 'нә олсун дејәр?

(Б. Ваһабзадә.)

Шаир бу парчаларда нәинки паралел мисралар, тәкрирләр ишләтмиш, о, һ[illegible] [illegible]е'рдә антитезадан—гаршылашдырмадан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Мә'лумдур ки, бир үслуби фигур кими, антитеза фикрин, образларын кәскин шәкилдә гаршылашдырылмасы васитәсилә нитгдә ифадәлилији күчләндирир. Антитеза чох заман антонимләр әсасында гурулур. Јухарыдакы нүмунәләрдә шаир «һәссас-лагејд», «һәјалы-утанмаз» анлајышларынын антонимләриндән истифадә едәрәк бир-биринин там әксини тәшкил едән характерләри гаршылашдырмышдыр.

Асиндетон—(бағлајычыдан имтина) вә ја бағлајычысыз чүмләләр, мисралар, полисиндетон (чохбағлајычылыг), градатсија (нитгин тәдричән күчләнмәси), һәмчинин риторик суаллар, риторик нидалар вә хитаблар да нитгин ифадәлилијиндә үслуби фигур кими мүһүм рол ојнајыр.

Риторик суаллар, нидалар, хитаблар ифадәни, чүмләни, нитг парчасыны гүввәтләндирән үслуби фигурлар һесаб олунур. Һисс, һәјәчанларын ән күчлү ифадә васитәси кими, һәм бәдии, һәм дә публисистик јазыларда ишләдилир.

«А ј д ы н. Ох, Күлтәкин, заваллы, нечин етдин? Мән бүтүн һәјатым боју одлар, гијамәтләр, чәһәннәмләр ичәрисиндә белә чырпынаркән, сәнин хәјалынла јашајырдым. Она каһ нифрәт, каһ шикајәт едирдим. О, бир улдузду ки, даим она доғру кедирдим, фәгәт инди һара кедәчәјәм, һара? Нечин, кимин үчүн јашајачағам? Еј улу танрым, алдығын бу дәһшәтли интигамлар нәјә гаршыдыр, нәјә? Истәмәм... Нифрәт артыг... Һәр шејә нифрәт. Нифрәт бүтүн һәјата, бүтүн каината, бүтүн варлыға».

Мүәјјән етмәк чәтин дејил ки, бу парчада ифадәлилији артыран риторик суаллар, нидалар, хитабларла јанашы, шәксиз, тәкрирләр дә мүһүм рол ојнајыр.

Нитгин ифадәлилији, мусигилилији, аһәнкдарлығы һаггында дејиләнләри ашағыдакы кими үмумиләшдирмәк олар:

—нитгин ифадәлилији, мусигилилији, инсанын өз фикир вә дујғуларыны башгаларына тә'сирли чатдырмаг истәји, тәләби илә бағлыдыр, әсрләр боју вә мүасир дөврдә дә дилин тә'сиркөстәрмә функсијасыны јеринә јетириб вә јетирир;

—нитгин ифадәлилији, мелодиклији дилимизин фонетик, интонасија синтактик, лексик, морфоложи, үслуби имканлары һесабына јараныр;

—нитг фигурлары: синтактик паралелләр, тәкрирләр, инверсијалар, бәдии суал, бәдии нида, хитаблардан мәгсәдәујғун истифадә нитгин ифадәлилији мелодиклијини, мусигилијини артырыр;

—һәр бир мәктәбли, тәләбә, һәр бир мүтәхәссис, ичтимаи вә сијаси саһәдә фәалијјәт көстәрән шәхс Азәрбајчан дилинин зәнкин үслуби имканлары һесабына өзүнүн јазылы вә шифаһи нитгини ифадәли, ритмик, тә'сирли гура биләр.

Бәс нитгин ифадәли, тә'сирли, ритмик олмасынын конкрет шәртләри һансылардыр?

Биринчиси, нитг мүәллифи өз тәфәккүр мүстәгиллијинә әсасланмалыдыр. Һазыр, гәлибли мәтнләри әзбәрләмәклә һеч кәс динләјичиләрин үрәјинә јол тапа билмәз.

Икинчиси, мүәллиф өз нитгинин предметинә, сәһһәтинин мөвзусуна лагејд јанашмамалыдыр. Бу да нитгин ифадәлилији үчүн әсасдыр. Бизи әһатә едән инсанлара, һадисәләрә лагејд мүнасибәт бәсләјән шәхс нечә ифадәли даныша биләр, өз нитги илә башгаларына нечә тә'сир көстәрә биләр?

Үчүнчүсү, Азәрбајчан дилини, онун ганунларыны әсаслы билмәк, ана дилини севмәк дә нитгин ифадәлилијинә наил олмағын шәртләриндәндир. Данышан вә ја јазан шәхс мәнтиги вә һәјәчанлы вурғулардан јерли-јериндә, мәгсәдәујғун истифадә едәрсә, сөзләрин дујғу чаларларына, әдәби тәләффүз гајдаларына дүзкүн әмәл едәрсә, синтактик конструксијаларын ифадәлилик бахымындан даһа мүнасиб вариантларыны сечә биләрсә вә с. шүбһәсиз ки, онун нитги кифајәт дәрәчәдә ифадәли вә тә'сирли олар. Бураја јазылы мәтни вә ја шифаһи чыхышы тәкмилләшдирмәк бачарыглары да дахилдир.

Дөрдүнчүсү, әдәби дилин үслубларыны, онларын ишләнмә јерләрини билмәк, үслуби нормалары мәнимсәмәк, мәтнләри үслуби чәһәтдән тәкмилләшдирмәји бачармаг, тәләб олунур.

Бешинчиси, нитг вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк үчүн систематик мәшг етмәк, ајры-ајры сәсләрин, сөзләрин, сөз бирләшмәләрини, чүмлә вә абзасларын дүзкүн вә тә'сирли сәсләнмәсинә, јериндә ишләнмәсинә наил олмаг лазымдыр.

Алтынчысы, ардычыл мүталиә етмәјә, Азәрбајчан халгынын зәнкин әдәби ирсини, ејни заманда башга халгларын бәдии-публисистик ирсини өјрәнмәјә, ән көзәл һикмәтли парчалары мүдрик кәламлары сечиб онлардан јери кәлдикчә истифадә етмәјә сә'ј көстәрилмәлидир.

Једдинчиси, данышан вә јазан шәхс нитгин техникасына јијәләнмәли, сәсләрин, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү үзәриндә мүнтәзәм мәшг етмәлидир. Тәләффүз заманы сәсинин мелодик, мусигили, тә'сирли сәсләнмәсинә чалышмалыдыр. Бурада бир чәһәтә дә диггәт јетирмәк зәруридир: данышан шәхс нитгинин ифадәлилијини сүн'и сурәтдә гүввәтләндирмәјә чәһд көстәрмәлидир. Нитгин ифадәлилији онун зәнкин дујғу вә дүшүнчәләри илә һәмаһәнк шәкилдә тәзаһүр етмәлидир. Сәтһи фикирдә, үрәксиз сөздә ифадәлилијә чәһд етмәк нитги сүн'иләшдирмәк демәкдир. Мүтәфәккирләрдән биринин сөјләдији фикри јада салмаг истәјирәм: «Јалныз данышмаға, јазмаға зәрури еһтијач дујдуғун заман даныш, јаз».

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

С. Вурғунун сијаси лирикасына даир системли биликләрин верилмәси

Тејмур РЗАЈЕВ

Мәркәзи МТИ-нин Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатын тәдриси методикасы кафедрасынын баш мүәллими, педагожи елмләр намизәди

Үмумтәһсил мәктәбләриндә даһи халг шаири Сәмәд Вурғунун зәнкин јарадычылыг ирсиндән нүмунәләрә кениш јер верилир.

Шакирдләрин ашағы синифләрдә С. Вурғун поезијасы һаггында мүәјјән билилкләрә јијәләнмәләри X (XI) синифдә шаирин јарадычылығынын идеја-бәдии вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси илә әлагәдар системли иш апарылмасы үчүн әсаслы зәмин олур.

X (XI) синифдә С. Вурғун јарадычылығынын өјрәдилмәси үчүн мүәјјән едилмиш он бир дәрс саатындан үчүнүн сәнәткарын сијаси лирикасы һаггында биликләрин системә салынмасы мәсәләләри дә нәзәрә алынмагла «Зәнчинин арзулары» поемасынын өјрәдилмәсинә сәрф едилмәси мәгсәдәујғундур:

Биринчи саат: Шакирдләрин ашағы синифләрдә газандыглары мүвафиг биликләрин үмумиләшдирилмәси јолу илә шаирин сијаси лирикасы јарадычылығынын инкишаф хүсусијјәтләри һаггында јени биликләрин верилмәси; **Икинчи саат.** «Зәнчинин арзулары» поемасынын јаранма тарихи. Поеманын мәзмуну үзәриндә иш; **Үчүнчү саат.** Поеманын идеја-бәдии вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси.

Јери кәлмишкән гејд етмәји лазым билирик ки, «Зәнчинин арзулары» поемасынын өјрәдилмәси саһәсиндә республика мәктәбләриндә узун илләр әрзиндә топланмыш зәнкин тәчрүбә мүвафиг методик мәнбәләрдә өз лазыми әксини тапа билмәмишдир (Бах: Б. Бағыров. Орта мәктәбдә С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығынын тәдриси, Бакы, Маариф, 1970, сәһ. 79—80; П. Хәлилов, Б. Бағыров X синифдә әдәбијјат дәрсләри, Бакы, Маариф, 1979, сәһ. 106—107) Биз бу јазыда габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин поеманын өјрәдилмәси саһәсиндәки иш тәчрүбәсини јарадычылыгла үмумиләшдирмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Програм саатларынын бөлкүсүндән дә көрүндүјү кими, мүәллим «Зәнчинин арзулары» поемасынын өјрәдилмәси ишинә шакирдләрин ашағы синифләрдә сәнәткарын сијаси лирикасы илә әлагәдар алдығы биликләри онларын јаддашында тәзәләјиб үмумиләшдирмәклә башламасыны төвсијә едирик. «Зәнчинин арзулары» поемасынын өјрәдилмәсинә шаирин сијаси лирика јарадычылығында мүһүм јер тутан «Аврона хатирәләри» силсиләсиндән олан әсәрләр һаггында јығчам мә'луматла башламаг она көрә мәсләһәт көрүлүр ки, бу силсиләдән олан ше'рләрлә, «Зәнчинин арзулары» поемасы арасында идеја вә мәгсәд бирлији вардыр.

Бу мәгсәдлә мүәллим дејә биләр ки, икинчи дүнја мүһарибәсиндә Совет халгынын чаһаншүмул тарихи гәләбәси дүнја империалист системинә сарсыдычы зәрбә олду. Онлар тәрәгги вә инкишаф јолунда олан сосиализм системинә гаршы ачыгдан-ачыға «Сојуг мүһарибә» сијасәти јеритмәјә башладылар.

С. Вурғун 1947-чи илдә бир груп совет ичтимаи вә сијаси хадимләри илә бирликдә Лондона сәфәр етмиш вә орада алдығы тәәссүратлар әсасында кәскин сијаси мәзмуна малик «Авропа хатирәләри» силсилә ше'рләрини јаратмышдыр. Бу силсиләдән олан ше'рләрдә империализмин јыртычы симасы поетик кәскинликлә ифша едилмәклә јанашы, сүлһ, демократија вә азадлыг уғрунда кедән мүбаризә дә еһтирас вә мәһәббәтлә дәрин вәтәндашлыг пафосу илә тәсвир едилмишдир. Бу силсиләјә дахил олан ше'рләрдә шаир капиталист һәјат тәрзинә мүнасибәтини јүксәк бәдииликлә ифадә етмишдир. Бу бахымдан «Зәнчинин арзулары» поемасы јүксәк бәдиилији вә сијаси кәсәри илә даһа [illegible] едир. Икинчи дәрс саатында мүәллим јени билијин верилмәси ишинә «Зәнчинин арзулары» поемасынын јаранма тарихи һаггында ашағыдакы мә'луматы вермәклә башламасы даһа фајдалы олар.

Лондон сәфәриндән сонра халг шаири С. Вурғун 1948-чи илдә Полшанын Вродслав шәһәриндә кечирилмиш сүлһү мүдафиә едән мәдәнијјәт хадимләринин Үмумдүнја конгресиндә иштирак едир. Шаир бу конгресдән алдығы тәәссүратлары «Зәнчинин арзулары» поемасында өзүнәмәхсус сәнәткарлыг пафосу илә јүксәк бәдииликлә үмумиләшдирмишдир: «Зәнчинин арзулары» нә «Комсомол поемасы» кими епик характер дашыјыр, нә дә «Муған» кими епик-лирик характер. Тәсадүфи дејил ки, о нә фәсилләрә бөлүнмүшдүр, нә дә нәғмәләрә.

«Зәнчинин арзулары» монолог сәчијјәли, лирик-драматик һикмәтләр вә афоризмләрлә бәзәнмиш поемадыр» (М. Ариф, П. Хәлилов, Әдәбијјат, 10-чу синиф үчүн, Бакы, Маариф, 1986, сәһ. 136).

Поемада, конгресдә өз одлу мә'рузәси илә империализми, онун иргчилик вә милләтчилик сијасәтини кәскин ифша етмиш америкалы ичтимаи хадим Пол Робсонун бәдии образы јарадылмышдыр. Лакин шаир көркәмли мүбариз Пол Робсону прототип кими көтүрсә дә, ону бәдии образ кими үмумиләшдирәркән өз јарадычы әлавәләрини етмәкдән чәкинмәмишдир. Пол Робсон сәнәтчә рәссам олмамышдыр. Сәмәд Вурғун јаратдығы образын тә'сир даирәсини кенишләндирмәк үчүн өз гәһрәманыны анчаг сијаси хадим кими дејил, һәм дә гүдрәтли фырчаја малик сәнәткар—рәссам кими тәгдим едир.

Бу истигамәтдә кириш сөзүндән сонра поеманын мәзмуну үзәриндә кениш иш апарылыр. Әсәрин гурулушундакы драматизмә ујғун олараг бир сыра һиссләрин шаир—зәнчи рәссам диалогу үзрә шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охусуна јер верилмәси тә'лим ишинә фајдалы тә'сир көстәрир. Характерик парчаларын ифадәли охусу мүәллимин әсәрин мәзмунунун шәрһи илә мүшајәт едилир. Мүәллим гејд едир ки, сүжетли лириканын парлаг нүмунәси олан «Зәнчинин арзулары» поемасы ардычыл вә биткин композисија вә сүжет хәттинә маликдир; шаир өз гәһрәманыны—зәнчи рәссамы охучулара тәгдим едир. Онун тәлатүмлү психоложи вәзијјәти, кечирдији ағыр вә мәшәггәтли һәјат тәрзи һаггында өз үрәк сөзләрини дејир:

Онун тутгун бахышында булуд кәзир, шимшәк чағыр,
Бир пәһләван күчү дә вар онун чанлы биләјиндә,
Дөнә-дөнә көз кәздириб инсанлара јенә бахыр,
Ачылмамыш бир китаб вар онун долмуш үрәјиндә...

Долан булуд бошалачаг!—
Бу һөкмүдүр тәбиәтин.

Өн сөз, пролог маһијјәтиндә олан бу һиссәдән сонра зәнчинин нитги верилир. Зәнчи рәссам өз тәрчүмеји-һалы илә кечдији ағыр вә мәшәггәтли һәјат јолу илә салондакылары таныш едир.

Зәнчинин илк монологу бир шакирд тәрәфиндән охунур. Мүәллим әлавә едәрәк көстәрир ки, бу һиссәдә биз зәнчи рәссамын симасында үмумән гара иргдән оланларын капиталист дүнјасындакы һәјат тәрзи илә, онларын дүчар олдуглары мәһрумијјәтләрлә таныш олуруг. Отуз ил рәссамлыг едән зәнчи өз доғма Вәтәни Америкада јурдсуз, јувасыз бир сәфилдән сечилмир. Башга бир шакирд охуну давам етдирир:

—Бир сәјаһәт күнләриндә мән ач галсам, сусуз галсам.
Бир ахшана гапысыны өтәнләрдән хәбәр алсам,
«Сән гарасан» сөзләрини охујурам көзләриндән,
Дејин көрүм өмрүм бољу нечә дөзүм мән бу дәрдә?
Ганунларын гара һөкмү беләјазыр нә замандыр.
Шәһәрләрә гонаг дүшмәк гаралара гадағандыр...

Зәнчи рәссамын нитгинин тә'сирини мүәјјән етмәк үчүн шаир салона көз кәздирир. Поеманын бу һиссәси шаирин Лондонда зијафәтдә Черчиллә үз-үзә кәлмәсини јада салыр, шаир бурада да инкилис империализминин, онун алчаг нијјәтләринин мүдафиәчиси олан Тејлерлә үз-үзә кәлир. Шаир јенә дә дәрин кәркинлик, нифрәт вә гәзәб һиссләри кечирир. Зәнчи данышчуд-

CamScanner ile taranan
Scanned with CamScanner

дыгча Тејлер рәнкдән-рәнкә дүшүр. Шаир бу сәһнәни белә тәсвир едир:

Ајырмајыр көзләрини о, зәнчинин додағындан,
Бир гурд кими дишләрини шаггылдадыр заман-заман.
Каһ бозарыр, каһ гызарыр, үшүтмәләр вар чанында,
Көлкә кими гара-гара әлләр кәзир, вичданында.

Зәнчи нитгинин икинчи һиссәсиндә өз үрәк арзуларыны ифадә едир, о, бүтүн бәшәријјәти азад вә хошбәхт көрмәк истәјир:

Гој ағлар да, гаралар да
Сәадәтлә нәфәс алсын.
Јаратдығым таблоларда
Инсан ешги зәфәр чалсын.

Лакин капиталист дүнјасында онун бөјүк арзулары, ағлар дүнјасынын тәзјиги алтында боғулур:

Бир дәниз олса да мәним һүнәрим
Бујурун, нејләсин зәнчи бир рәссам?
Сиз дејин, мәним дә Вәтәним вармы?
Инсан да вәтәнсиз инсан олармы?

Зәнчи истисмар дүнјасына лә'нәтләр јағдырыр. Даһа мөвчуд ганунларла јашамағын гејри-мүмкүн олдуғуну ифадә едәрәк дејир:

—Кәлин ганунлары јазаг јенидән!

Бу һиссәдән сонра шаир зәнчинин дахили дүнјасына нүфуз едир. Зәнчинин хәјалы Москвадан, Гызыл мејдандан кечир. Һагг, әдаләт јолунун чарчысы даһи Ленинин мавзолејини зијарәт едир.

Сонунчу һиссәдә зәнчи рәссам өз мүбаризә манифестини е'лан едир. Артыг дүнјада мүстәмләкәчилик зәнчиринин гырылдығыны, бүтүн дүнја мәзлумларынын хошбәхтлијә, азадлыға говушачағыны е'лан едир:

—Мән сүрүрәм аз азадлыг гатарымы,
Өз әлимлә јарадырам өз сәадәт
баһарымы.

Бу азадлыг гатары бүтүн дүнјаны долашыр. Онун үчүн сәрһәд, мәсафә өлчүсү јохдур. О, бүтүн дүнјада мүстәмләкәчилик зүлмү тамамилә арадан галдырылана гәдәр ирәлиләјәчәк, ирәлиләјәчәкдир!

Одур! Одур! Ал бајраглар чәркә-
чәркә кәлиб кечир
Зүлмәтләрин даш гәлбини низә кими
дәлиб кечир.

Поеманын мәзмуну үзәриндә бу истигамәтдә апарылан иш мүсаһибә илә јекунлашдырылыр.

Үчүнчү дәрс саатында әсәрин идејасы вә бәдии хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси истигамәтиндә иш апарылыр. Мүәллим гејд едир ки, әсәр бир нәфәр зәнчинин—Пол Робсонун нитги үзәриндә гурулмуш олса да шаир бу нитг васитәсилә капиталист дүнјасынын истисмарчы симасыны ифша етмиш, дүнја азадлыг һәрәкатынын вүс'әтини дәрин бәдииликлә үмумиләшдирмишдир. Бу мәрһәләдә «Зәнчинин арзулары» поемасынын идеја-бәдии дәјәри һаггында көркәмли шәхсијјәтләрин фикирләри илә шакирдләрин таныш едилмәси фајдалыдыр. Мәсәлән, гардаш тачик әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси Мирзо Турсунзадәнин «Милли форма һаггында» адлы мәгаләсиндә «Зәнчинин арзулары» поемасыны Совет әдәбијјатынын көркәмли һадисәси кими гијмәтләндирдији шакирдләрин нәзәринә чатдырыла биләр:

«Бу поеманын архасында конкрет гәһрәман, конкрет инсан—Пол Робсон, сојулан вә тәһгир олунан халг дајанмышдыр. Халгын һүгуглары уғрунда, әдаләт вә азадлыг јолунда вурушан зәнчинин симасында керчәк һәјатын гәһрәманы, поетик гәһрәман олмушдур. Өз јолундакы бүтүн манеәләри чәсарәтлә арадан галдыран, милјонларын ишинин дәгиглијинә инанан бу үмумиләшдирилмиш мүбаризин чанлы сурәти Сәмәд Вурғунун поемасына бөјүк ичтимаи, идеја-бәдии аһәнк вермишдир. Бу поемада С. Вурғунун поетик тәрзинә хас олан јүксәк образлылыг, мүгајисә вә епитет вардыр. Һәм мүәллифин, һәм дә поеманын гәһрәманынын сөһбәти јүксәк пафосла кедир» (Ситат С. Шүкүровун «Орта мәктәбдә тарихи поемаларын тәһлили» китабындан көтүрүлмүшдүр. Бакы. «Маариф», 1974, сәһ. 148.)

Поеманын идејасы һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јарадылдыгдан сонра әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә әлагәдар иш апарылыр. Мүәллим көстәрир ки, үмумән С. Вурғун поезијасы үчүн сәчијјәви олан рәван ше'ријјат вә фикирләрин сәррас ифадәси бу әсәрдә дә өзүнү ајдын көстәрир. Поема һеча вәзниндә јазылмышдыр. Шаир һадисәләрин инкишафына ујғун олараг һеча вәзнинин мүхтәлиф гәлибләриндән истифадә етмишдир. Поемада һеча вәзнинин Азәрбајчан ше'риндә кениш ишләнән оналтылыгдан (4+4+4+4), онбирликдән (6+5) вә сәккизликдән (4+4) истифадә едилмишдир. Бу мә'лумата ујғун олараг мүәллим фикрини әсәрдән ајры-ајры парчалар нүмунәсиндә ајдынлашдырыр.

Поеманын јүксәк сәнәткарлыгла јарандығыны көстәрән хүсусијјәтләрдән бири дә әсәрин һәчмчә чох да кениш олмадығы һалда шаирин ириһәчмли бәдии нүмунәләрә хас олан биткин сүжет хәтти јаратмасы илә әлагәдардыр. Дәрсликдә поеманын сүжет хәтти һаггында ајдын мә'лумат верилдијини вә бәдии әсәрләрин сүжет хәтти һаггында шакирдләрин лазыми биликләрә малик олдуглары әсас көтүрүләрәк мүвафиг суаллар верилмәклә поеманын сүжет хәттинин, инкишаф динамикасынын онларын өзләри тәрәфиндән мүәјјән едилмәси мәгсәдәујғундур.

Поеманын идеја-бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә иши јекунлашдыраркән әсәрдәки һадисәләрин бу күнлә, реал һәјатла әлагәләндирилмәси вачибдир: С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасыны јаратдығы вахтдан тәхминән 40 ил кечир. Бу илләр әрзиндә мүстәмләкә зүлмү алтында әзилән халгларын Ленин идеолокијасына, социалист бирлијинә архаланараг сүрдүјү азадлыг гатары чох-чох өлкәләрдән кечмиш; милјонларла инсан истиглалијјат вә азадлыг әлдә етмишдир. Тарихә гызыл хәтлә јазылмыш Куба ингилабы, Ангола, Никарагуа, Компучија, Ефиопија, Әфганыстан вә дикәр өлкәләрин демократија јолуна гәдәм гојмалары мәһз бу илләрин мәһсулудур. Бу илләр әрзиндә дүнја империализм системи чәрчивәсинин кетдикчә мәһдудлашмасы поемада тәлгин олунан идејаларын реаллыг вә објективлијини бир даһа тәсдиг етмишдир.

Даһи халг шаири С. Вурғунун бүтүн әсәрләри кими «Зәнчинин арзулары» поемасы да дәрин тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан сәнәт әсәридир. Поема шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинин формалашмасында фајдалы тә'сир көстәрир. Бу әсәр шакирдләрдә империалист ағалығына нифрәт тәлгин етмәклә јанашы, дүнјада социализмин бүтөвлүкдә галиб кәләчәјинә дәрин инам ашылајыр. Инди АБШ-да зәнчиләрин һәјаты поемада тәсвир олунан вәзијјәтдә дејилдир. Онларын өз һүгуглары уғрунда апардыглары әдаләтли мүбаризә тамамилә галиб кәлмәсә дә, мүәјјән бәһрәләр вермиш, онлар мүәјјән инсани һүгуглара јијәләнмишләр.

Нәтичә олараг демәлијик ки, әсәрин өјрәдилмәси ишинин бу мәгаләдә конкретликлә ифадә едилмиш методик истигамәтдә апарылмасы шакирдләрин С. Вурғунун сијаси лирикасы һаггында мүәјјән системли билијә јијәләнмәләрини тә'мин едир. Бунунла јанашы шакирдләр «Зәнчинин арзулары» поемасы әсасында мүстәгил јарадычы фәалијјәтин мәһсулу олан инша јазылар һазырлајырлар.

Scanned with CamScanner

М. Ә. Сабирин «Сәбр ејлә!» сатирасынын тәдрисинә даир

Офелја ПИРИЈЕВА

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Сабир әдәби мәктәбинин танынмыш нүмајәндәси Әли Нәзми бөјүк сәнәткарын халгла бағлылығы мәсәләсиндән сөһбәт ачаркән гејд едирди: «Сабир бир халг трибуну, мүбаризи иди ки, ишчи, кәндли, әмәкчи зијалыларын мүтәрәгги тарихи мејлләрини бир шаир һәссаслығы илә гаврамыш, онларын гуртулушу уғрунда гәләм чалмышдыр. Лакин Сабир өз халгынын вәзијјәтиндән наразы иди. Чүнки онун халгы чәһаләт, мөвһумат ән'әнәләри ичиндә боғулурду; чүнки халг о заман бүтөвлүкдә өз досту илә дүшмәнини танымајырды. Сабир исә онун өз досту илә дүшмәнини таныдан илк шаир олду» (Сабир, Мәгаләләр мәчмуәси, Бакы, Азәрбајчан ССР. ЕА-нын нәшријјаты, 1962, сәһ. 9).

Бу бахымдан IX синифдә тәдрис олунан «Сәбр ејлә!» сатирасы хүсусилә диггәти чәлб едир вә М. Ә. Сабирин дөврүн сосиал-сијаси мәнзәрәсини нечә чанландырдығыны, халгын дүчар олдуғу мөвһуматы, чәһаләти, авамлығы, мүт'илик, һәр зүлмә дөзмәк идеолокијасыны нечә гамчыладығыны бүтүн гүдрәти илә көстәрир. Тәдрисинә хүсуси вахт ајрылдығыны, һабелә шакирдләрин вәтәндаш кими тәрбијәсиндә әвәзсиз ролуну нәзәрә алараг биз һәмин сатиранын тәдриси тәчрүбәсиндән ајрыча данышмағы зәрури билирик.

«Сәбр ејлә!» сатирасынын тәдрисинә 2 саат вахт ајрылыр. Һәмин саатларын дүзкүн планлашдырылмасы мүәллимдән чидди һазырлыг тәләб едир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүәллиф әсәрдә бугүнкү шакирд үчүн узаг кечмиш һесаб олуна биләчәк дөврүн, сосиал-сијаси мүһитин чизкисини верир, сатирада анлашылмасы чәтин олан хејли сөз вә сөз бирләшмәси вардыр. О, әруз вәзниндә јазылмышдыр вә тәбии ки, онун ифадәли охусу үзәриндә хүсуси иш апармаг тәләб олунур. Нәһајәт, әсәрин идеја мәзмунуну кениш чаларлары илә шакирдләрә дәрк етдирмәк һеч дә асан дејилдир.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, әдәбијјат мүәллимләринин бир чоху «Сәбр ејлә!» сатирасынын тәдрисинә башламаздан әввәл шаирин бу мөвзуда јаздығы әсәрләр һаггында гыса, лакин долғун мә'лумат верирләр. Шакирдләрин ашағы синифдә әлдә етдикләри билијә истинад олунмагла, кириш мүсаһибәсиндә шаирин бүтүн өмрү боју халгы чәһаләтдә, авамлыгда, наданлыгда сахлајан руһаниләрә, мөвһуматчылара, буржуа идеологларына вә һәр чүр көһнәпәрәстләрә гаршы апардығы амансыз мүбаризә хатырладылыр. Ајдын олур ки, «Маһи-Кән'анын батыб...», «Тәрпәнмә амандыр», «Ата нәсиһәти», «Јашамаг истәјирсән, сырф авам олмалыјыз», «Милләт шәргиси» вә башга әсәрләриндә дә шаир һәмин проблемләрә тохунмушдур.

М. Ә. Сабир бу әсәрләриндә халгын авамлығыны, геридә галдығыны дәрин кәдәрлә гејд едир, истеһза, кинајә јолу илә бу керилијә күлүрдү:

> Тәрпәнмә, амандыр, бала гәфләтдән ајылма!
> Ачма көзүнү, хаби-чәһаләтдән ајылма!
> Лајлај, бала, лајлај!
> Јат гал дала, лајлај!

Бу кими мисаллар кәтирмәклә шаирин истеһзасы, икимә'налы ифадәләри илә нә демәк истәдији, нәјә чағырдығы шакирдләрә бир даһа ајдынлашдырылыр.

Шакирдләр belә бир гәнаәтә кәлирләр ки, М. Ә. Сабирин тәсвир етдији күтлә кери галдығы үчүн габагчыл елмдән, мәдәнијјәтдән, ејни заманда дөврүн сосиал-сијаси һадисәләриндән вә вәзијјәтиндән тамамилә бихәбәрдир. Халгын бу керилијиндән истифадә едән руһаниләр, мөвһуматчылар, мүртәчеләр ону даһа да истисмар едир, дин, аллаһ, чәннәт, чәһәннәм мәфһумлары илә онларын гулағыны долдурур. Көз ачмаға гојмурдулар. Өз халгыны дәрин мәһәббәтлә севән бөјүк шаир үрәк ағрысы илә көрдүкләрини, дуздугларыны гәләмә алыр, халгын көзүнү ачмаға, ону гәфләт јухусундан ојатмаға чалышыр, габагчыл елм, мәдәнијјәт вә маариф уғрунда мүбаризә апарырды.

Заманәсиндәки һадисәләрә ајыг көзлә бахан демократик руһлу Сабир сосиал-сијаси мәсәләләрә сејрчи мүнасибәт бәсләмир, әсәрләриндә һәмин проблемләри кәскин шәкилдә гојурду. Зәһмәткешләрин ағыр игтисади вәзијјәтини, онларын сијаси һүгугсузлуғуну, һаким тәбәгәләрин икиүзлү, ијрәнч сијасәтини, дөзүлмәз зүлмүнү ифша едән сәнәткар «Сәбр ејлә!» әсәриндә бу зүлмә дүчар оланларын, залымларын рәзаләтинә дөзәнләрин өзләрини гамчылајыр, онлары ојанмаға, һәрәкәтә кәлмәјә чағырырды.

Тәчрүбә көстәрир ки, «Сәбр ејлә!» сатирасынын тәдрисиндә мүәллимин изаһлы охусу, даһа сәмәрәли нәтичә верир. Бу заман һәм мә'насы чәтин анлашылан сөз вә сөз бирләшмәләри ајдынлашдырылыр, һәм дә шаирин мәгсәди, халгы нәјә чағырдығы шакирдләрә изаһ олунур.

М. Ә. Сабир сатирасынын хүсусијјәтләриндән бәһс едән профессор Ә. Дәмирчизадә јазырды: «Сабир садәчә күлүш јаратмаг үчүн дејил, типләрини тәсвир етмәк, һәдәфи күлүнч көстәрмәк үчүн комизмин, хүсусән сатира техникасынын әсас чәһәтләриндән, әсас васитәләриндән маһиранә бир сурәтдә истифадә етмишдир.

Бөјүк сатирик Сабир «...дүзү һәмвар јазмыш, лакин әјри кими көстәрмәк» еһтијачы гаршысында олдуғуна көрә, мүсбәт бир һадисәни мәнфи типин дили илә мәнфи көстәрмиш вә ја мәнфи бир иши мәнфи типин дили илә мүсбәт көстәрмишдир» (Ә. Дәмирчизадә). Одур ки, мүәллимин изаһлы охусу јалныз чәтин сөз вә сөз бирләшмәсинин мә'насыны шәрһ етмәклә мәһдудлашмыр, һәм дә әсәрин идеја мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән гавранылмасына јол ачыр.

«Сәбр ејлә!» сатирасы әруз вәзнинин һәзәч бәһриндә (мәфАИлүн, мәфАИлүн мәфАИлүн мәфАИлүн өлчүсүндә) јазылдығындан онун ифадәли охусу һәм мүәллимдән, һәм дә шакирдләрдән чидди һазырлыг тәләб едир. Одур ки, мүәллимин изаһлы охусу да бурада кифајәт етмир. Бир чох мүәллим бу заман магнитофон лент јазысындан сәмәрәли истифадә едир.

Мүәллим сатиранын мәзмунуну шәрһ едәркән көстәрир ки, 1905-чи ил ингилабындан сонра башланан иртича илләриндә буржуа идеологлары вә дин хадимләри зәһмәткешләри сәбрли олмаға, онлара үз вермиш һәр чүр бәлаја дөзмәјә чағырдыглары бир вахтда бөјүк шаир үзүнү һәмвәтәнләринә тутуб кинајә јолу илә, дәрин лиризм вә ачы күлүш доғуран ифадәләрлә фәрјад едирди:

> Јетәркән залымын зүлмү сәнә, дөври-гәзадан бил!
> Чатаркән әмирин зәчри, ону сејрисәмадан бил!
> Өзүн өз ичзинә баис олуркән масәвадан бил!
> Бу мәш'умијјәти биканәдән көр, ашинадан бил!
> Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә!
> Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!

Мәзмунун мәнимсәнилдијинә јәгинлик һасил етдикдән сонра мүәллим сатиранын тәһлилини мүһазирә јолу илә апарыр.

Мүәллим сатиранын тәһлилини апаркән шакирдләри пассив вәзијјәтдә сахламамалы, јери кәлдикчә, онлары да тәһлилә чәлб етмәли, әсәрин идеја-мәзмунунун ајдынлашдырылмасы илә әлагәдар мүстәгил фикир сөјләмәләринә имкан јаратмалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим шакирдләрә Сабир сатирасынын хүсусијјәтләринә даир мүхтәлиф суалларла мүрачиәт едә биләр вә ја мүһазирә планы тәртиб етмәји тапшыра биләр. Бу ишдә габагчыл мүәллимләр мүхтәлиф методик пријомлардан бачарыгла истифадә едирләр. Мәсәлән, мүшаһидә апардығымыз Бакыдакы 9 нөмрәли орта мәктәбин IX (а) синфиндә мүәллим З. Гуламәлијева мүһазирә просесиндә шакирдләри әсәрин идеја-мәзмунунун ачылмасына чәлб етмәк мәгсәдилә онлара бу шәкилдә мүрачиәт едир:

—Ушаглар, М. Ә. Сабир бир сыра әсәрләриндә, о чүмләдән «Сәбр ејлә!» сатирасында ишләтдији сөзләри вә ифадәләри мүстәгим мә'нада јох, мә'чази мә'нада ишләдир, бунунла да охучуну дүшүнмәјә, нәтичә чыхармаға вадар едир. Мәсәлән, кәлин ашағыдакы мисралара диггәт едәк вә бун-

CamScanner

Scanned with CamScanner

ларын һәгиги мә'насыны ајдынлашдырар:

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәр исән, көр мүсәлман тәк!
Тәһәммүл ејлә чөври-мүлкәдара. ишлә һејван тәк!
Чалыш, әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дәјирман тәк!
Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк!
Дарылма, инчимә, таб ејлә һәр азарә, сәбр ејлә!
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә!

Шакирдләрин фәал иштиракы илә мисраларын тәһлилиндән ајдын олур ки, куја зәһмәткеш адам һејван тәк ишләмәли, мүлкәдарын һәр чүр зүлмүнә дөзмәли, әкиб-бичмәли, лакин газанчыны бәј апармалы, өзләри јенә дә бир парча чөрәјә мөһтач галмалы, ајылмамалы, һаггыны тапмамалы... һәр чүр чәтинлијә дөзүб, сәбр етмәлидир. Шакирдләр белә гәнаәтә кәлирләр ки, шаир бу сөзләри дејәркән мәһз зәһмәткешләрин ајрылмасыны ирәли сүрүр, һәр зүлмә дөзүб сәбр етмәк кими чүрүк ислам фәлсәфәсини амансыз шәкилдә сатира гамчысы илә дөјәчләјир.

Мүәллим бу сәпкидә иш апараркән шакирдләри ајры-ајры бәндләр, бејтләр, һәтта мисралар үзәриндә ишләдир, шаирин ирәли сүрдүјү идејаларын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә наил олур.

Мүәллим бурада бир чәһәти дә гејд едир ки, М. Ә. Сабир әдәбијјатда реализмин вә демократик идејаларын инкишафы уғрунда мүбаризәдә һәм өзүнүн һәјаты типик сурәтдә әкс етдирән сатиралары илә, һәм дә хүсуси олараг сәнәт мәсәләләринә һәср едилмиш әсәрләрилә иштирак едирди. «Тәранеји-шаиранә», «Нә јазым?!», «Ej алнын ај» тазијанәләри вә башга ше'рләри онун әдәбијјата даир көрүшләрини бүтүн ајдынлығы илә әкс етдирир. Бу әсәрләриндә о, әдәбијјатын ичтимаи вәзифәси, реализм, типиклик, сатира вә с. мәсәләләр һаггында Азәрбајчан ингилаби-демократик естетикасына хас олан принсипләр ирәли сүрмүшдүр.

Сатиранын өјрәнилмәси үзрә иш јекунлашдырылдыгдан сонра мүәллим әсәрин идеја-мәзмунуна аид ики вариантда суаллар олан карточкалары синифдә пајлајыр вә шакирдләрин әсәрин идеја-мәзмунуну һансы сәвијјәдә мәнимсәдикләрини мүәјјәнләшдирир.

Рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләрин бә'зи мәсәләләринә даир

Нурпаша ҺҮММӘТОВ

педагожи елмләр намизәди, Шәки рајонундакы Охуд кәнд мәктәбинин мүәллими

Мүәллим нә гәдәр тәчрүбәли олур-олсун, һәр бир дәрсә мәс'улијјәтлә һазырлашмалыдыр. Тәсәввүр етмәк чәтиндир ки, о, дәрсин әсас чизкиләрини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәдән синфә дахил олмаға чәсарәт көстәрсин. Мән мүәллимлик фәалијјәтинә башладығым 40 илә јахын мүддәтдә күндәлик дәрс планы тәртиб етмәдән синфә кирдијим јадыма кәлмир. Күндәлији башгалары үчүн јох, өз дәрсләрими јүксәк сәвијјәдә тәшкил [illegible] тирәси үчүн тәртиб едирәм. Мәктәбимизә јохлама кәләндә индијәдәк мәндән күндәлик тәләб едән олмајыб десәм, бәлкә дә, бә'зиләринә тәәччүблү көрүнә биләр. Әслиндә мүәллимдән күндәлик тәләб едән назирәтчиләрә мән һәмишә шүбһә илә јанашмыш, буну һеч бир етикаја сығмајан һәрәкәт һесаб етмишәм.

Дәрсә һазырлашаркән, күндәлик план тәртиб едәркән, илк нөвбәдә дәрс дејәчәјим синфин реал һазырлыг сәвијјәсини әсас тутурам. Бу бахымдан һәтта паралел синифләр үчүн ејни мөвзуда бир-бириндән фәргли план тәртиб етмәји лазым билирәм. Мәсәлән VI«а» вә VI«б» синифләриндә апарачағым дәрсләрә һазырлашаркән нәзәрә алырам ки, бунлардан икинчисиндә шакирдләри јарадычы чалышмалар үзәриндә ишләтмәк һәлә сәмәрәли нәтичә верә билмәз, чүнки онларын орфографик вә орфоепик вәрдишләри кифајәт дәрәчәдә формалашмамышдыр. Буна көрә дә һәмин синифдә чалышмалар үзәриндә апарылачаг ишләрин мәзмуну VI«а» синфиндәкиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнмәлидир. Әлбәттә, фәргләнмә узун заман давам етмир; бир нечә ај кечәндән сонра бәрабәрләшмә һәддинә чатыр.

Апардығым дәрсләр системиндә мән өз иш тәчрүбәмлә әлагәдар јалныз бир мәсәләјә тохунмагла кифајәтләнәчәјәм.

Шакирдләри рабитәли нитг вәрдишләринә јијәләндирмәк үчүн Азәрбајчан дилиндән ади дәрсләрдә (комбинә едилмәмиш дәрәчәдә) IV синифдән башлајараг, јарадычы тапшырыглардан ибарәт практик ишләрин апарылмасына мүнтәзәм диггәт јетирирәм. Мәсәлән, VI синифдә фе'лин хәбәр формасынын тәдрисинә башламышдым; бу мөвзунун өјрәдилмәсинә дөрд дәрс сааты ајырмағы планлашдырмышдым. Илк дәрсләрдән тә'лим материалларыны шакирдләрин јахшы мәнимсәдикләрини һисс едиб, онлары јарадычы тапшырыглар үзәриндә дә ишләтмәк имканындан истифадә етмәји лазым билдим. Үчүнчү саатда онлара белә бир чохвариантлы ев тапшырығы тәклиф етдим: ким бачарырса, ја «миниатүр», ја мәктуб, ја да мәгалә јазыб орадакы фе'лләрдә заман шәкилчиләринин алтындан хәтт чәксин; арзу етмәјәнләр исә 62 нөмрәли чалышманы јеринә јетирсинләр.

Мә'лумдур ки, шәкилиләр јумору чох севирләр. Бу саһәдә ушаглар һеч дә бөјүкләрдән керидә галмырлар. Мәзәли әһвалатлар һәмишә онларын диггәтини чәлб едир вә дүшүндүрүр. Она көрә дүшүндүрүр дејирәм ки, шәкилиләрин зарафатларында нә исә бир мүдриклик, һазырчаваблыг нәзәрә чарпыр. Буна көрә дә мән шакирдләримә миниатүр инша үчүн көрүб-ешитдикләри мәзәли әһвалатлар үзрә дә мөвзу сечмәји мәсләһәт билирәм.

Гејд етдијим синифдә нөвбәти дәрсдә ев тапшырыгларыны јохлајаркән мә'лум олду ки, 26 шакирддән 11-и миниатүр инша, 10 нәфәри мәктуб вә ја мәгалә јазмыш, 5 нәфәри исә 62 нөмрәли чалышманы јеринә јетирмишди.

Миниатүр јазылардан бир нечәси илә таныш олаг.

Хәстәнин чавабы.

Чарпајыда узанмыш хәстә јанындакы бошгабдан каһ јемиш, каһ да гарпыз дилимләрини көтүрүб иштаһла јејирди. Бу заман отаға учабојлу кәнч бир һәким дахил олду. О, салам вериб наразы һалда хәстәјә деди:

—А киши, ахы мән сәнә дөнә-дөнә тапшырмышдым ки, пәһриз сахламаг лазымдыр.

Хәстә башыны булады, лакин динмәди.

Һәким өз наразылығыны кизләтмәдән сорушду:

—Дүнән дә јемиш-гарпыз јејибсән?

—Нә кизләдим, бәли, јемишәм.

—Бәс кечә өзүнү нечә һисс етмишдин?

Хәстә башыны булады:

—Бағышлајын, доктор, деди,—мән ушаглыгдан бәрк јатмаға адәт етмишәм. Буна көрә бир шеј һисс етмәмишәм.

(Шакирд **Е. Мәммәдов**)

Јемәкханада

Бир киши јемәкханада сифариш вердији боршу јемәјә башлады. Бошгабдакы әтсиз сүмүјү исә көтүрүб кағыза бүкдү.

Буну көрән хидмәтчи тәәччүблә деди:

—Сүмүјү нијә кағыза бүкүрсән? Зәһмәт чәкмә, бошгаба сал, өзүм апарыб атарам.

Гәзет парчасы илә ағзыны силән киши хидмәтчини баш-ајаг сүзүб сакитчә деди:

—Горхмајын, һеч кәсә шикајәт етмәјәчәјәм. Бу сүмүјү тулламаг үчүн өзүм көтүрүрәм ки, бир дә мәндән сонракы мүштәриләрин бошгабына салмајасан.

(Шакирд **М. Бәширов**).

Гәссаб вә алычы.

Гәссаб базарда «еркәк, еркәк гојун әти!»—дејә гышгырырды.

Scanned with CamScanner

О, јанындан кечән бир кишинин алычы олдуғуну зәнн едиб деди:

—Валлаһ, балаларымын чаны һаггы, беләсини тапмајачагсан. Индичә кәсдијим көрпә еркәк гојунун әтидир.

Алычы киши һәлә дә анд-аман едән гәссабын үзүнә бахыб сакитчә дилләнди:

—Билирсән нә вар, гардаш оғлу? Һәким хәстәханада индичә тапшырыб ки, хәстә оғлум үчүн кечи әти ахтарыб тапым. Тәәссүф ки, базардакы бүтүн гәссаблар еркәк гојун әти сатырлар.

Буну ешидән кими гәссабын көзләри бөјүдү. Бир әлини кишинин бојнуна сөјкәди, о бири әлини һаваја галдырыб аллаһа, пејғәмбәрә анд ичди ки, бу күн сатдыгларынын һамысы кечи әтидир.

(Шакирд **И. Әһмәдов**).

Јарыш галиби

Мәктәбимиздән беш шакирд гачыш үзрә рајон мәктәблиләринин идман јарышына кетмишди. Бир нечә саат сонра онлар мәктәбә чох шад гајытдылар.

Тез сорушдуг:

—Јарышын нәтичәси нечә олду?

Јарыш иштиракчыларындан бири күлүмсәјәрәк деди:

—Биз јарышын галиби олдуг.

Бу хәбәрдән чох шад олдум вә сорушдум:

—Бәс икинчи, үчүнчү јерләри һансы мәктәбләр тутдулар?

Белә чаваб ешитдим:

—Башга мәктәбләрдән јарыша кәлән олмамышды.

(Шакирд **Ч. Һачыһәсәнов**).

Ә'лачы Вүгар Мәммәдов өз синиф јолдашы Рәмзијјә Мәммәдова һаггында ашағыдакы мәгаләни јазмышды.

«Биз Рәмзијјә илә бир күндә мәктәбә кәлмишик. Һәмишә бир синифдә охумушуг. О, мәктәбә һәлә тәзә кәләндә анчаг бир нечә һәрф јаза билирди.

Бир күн Мүнәввәр мүәллимә јазы тахтасынын гаршысында Рәмзијјәнин башыны сығаллады вә фәрәһлә деди:

—Һамыныз дәрсләрә Рәмзијјә кими јахшы һазырлашын. Инанырам ки, о, һәмишә ә'лачы олачаг.

Белә дә олду. Рәмзијјә бүтүн јарышларда да гәләбә газаныр. О, пионер дружинасынын үзвүдүр. Р. Мәммәдова синиф отагларынын тәмиз вә сәлигәли сахланылмасына һәмишә хүсуси диггәт јетирир. Мүәллимләр Рәмзијјәнин адыны ифтихарла чәкирләр. Биз дә мәктәбдә онун кими әсл пионер олмаға чалышырыг».

Шакирдләрин бу кими миниатүр јазыларыны биз синиф, мәктәб дивар гәзетләриндә «дәрч едир» мәктәбин, һәтта рајонун радио говшағында сәсләндиририк. Бунун, шүбһәсиз ки, шакирдләрин тә'лим-тәрбијәси ишинә мүсбәт тә'сири аз олмур.

Әслиндә, шакирдләри рабитәли нитг үзрә миниатүр јазылар үзәриндә ишләтмәјә ибтидаи синифләрдән башланылмалыдыр. Мәктәбимизин дил-әдәбијјат мүәллимләри мәнтәгә методбирләшмәсинин јығынчагларында бу саһә илә әлагәдар синиф мүәллимләринә лазыми мәсләһәтләр верирләр.

Јарадычы чалышмалардан бүтүн синифләрдә вә мүнтәзәм истифадә едилмәси Азәрбајчан дилиндән тә'лимин нәзәрдә тутулан сон нәтичәләринә оптимал шәкилдә наил олмағын, мән дејәрдим, әсас сүтунуну тәшкил едир. Чохиллик иш тәчрүбәмдә буна гәти инанмышам. Бу тәчрүбә нәинки бизим мәктәбимиздә, рајонумузун бир сыра мәктәбләриндә дә кениш тәтбиг олунур. Тәәссүф ки, гаршыја бә'зи чәтинликләр дә чыхыр. IV синфин дәрслији јарадычы чалышмалар үзәриндә ишләри тәшкил етмәк үчүн мүәллимә о гәдәр зәнкин материал верир ки, буну әсасландырмаг үчүн кифајәт гәдәр факт көстәрмәк мүмкүндүр. Лакин сонракы синифләр үчүн мөвчуд дәрсликләрдә һәмин имканлар, елә бил ки, бирдән-бирә гырылыб төкүлүр. Бир килејимиз дә бундадыр ки, орфографија лүғәти сарыдан чох корлуг чәкирик. 1983-чү илдән сонра шакирдләр үчүн белә бир лүғәтин нәшри нәдәнсә әлагәдар тәшкилатлары дүшүндүрмүр. Ахы кәнч нәслә соргу әдәбијјатындан истифадә бачарыглары ашыламадан нә тә'лим ишиндәки чәтинликләрин бир чохуну арадан галдырмаг олар, нә дә кәнч нәслин тәрбијәсиндә шәхсијјәтин интеллектуал инкишафыны тә'мин етмәк.

CamScanner ile tarandı

Азәрбајчан дилиндә парселјасија һадисәси

Исмајыл КАЗЫМОВ

Чәбрајыл рајонундакы 131 нөмрәли орта техники пешә мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим, филолокија елмләри намизәди

Дилин синтактик һадисәләриндән бири дә парселјасијадыр. Парселјасија франсызча (рачсеllеч) сөзүндән олуб, кичик һиссәләрә ајрылма, парселләрә бөлүнмә демәкдир. Бу термиидән дилчиликдә дә истифадә олунур. Парселјасија һадисәси белә бир факта әсасланыр ки, структур-семантик бүтөв тәшкил едә билән чүмләләр г о ш а н (базис) вә г о ш у л а н (парселјат) тәрәф олмагла кичик һиссәләрә ајрылыр. Ајрылан парселјатлар әсас (базис) чүмләдән гопарылмыш, јахуд чыхарылмыш мүәјјән парчадан вә орадакы фикри, бир үзвү изаһ едән, ајдынлашдыран, конкретләшдирән вә үмумиләшдирән ваһидләрдән ибарәт олур, мә'на вә гурулуш чәһәтдән бир-биринә бағланыр.

Парселјасија һадисәси ади данышыг дилинин тәзаһүрүдүр. Чүнки данышыг дили ән јығчам, ән емосионал дилдир. Данышыг дилиндә бу дил һадисәсинә мә'руз галан чүмләләр чохдур. Мәсәлән «Рајона кетмишдим. Ичласа» чүмләләриндә данышыг дилинин тә'сири ајдын һисс едилир. Данышан шәхс «Рајона ичласа кетмишдим» формасындан да истифадә едә биләрди. Лакин бу формадан истифадәни лазым билмәмиш, нитг просесини садә вә интенсив шәклә салмыш, башга сөзлә, парселјасија һадисәсиндән истифадә етмишдир. Фикир гаршыдакына дәгиг вә лаконик шәкилдә чатмышдыр.

Данышыг дили сон илләр бәдии вә публисистик үслуба да өз тә'сирини көстәрмиш, бу мејлин нәтичәсиндә һәмин дил һадисәсинин интишар даирәси хејли кенишләнмишдир. Јә'ни парселјасија һадисәси дилин бир сыра үслубларында өзүнә јер тапмышдыр.

Азәрбајчан дилиндә парселләрә бөлүнмә ики васитә илә формалашыр. 1) интонасијанын көмәјилә, 2) грамматик көстәричиләрин иштиракы илә.

Интонасијанын көмәјилә парселјасија һадисәсинә уғрамыш үзвләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Парселләрә ајрылма нәтичәсиндә мүбтәданын әсас чүмләдән кәнара чыхмасы; мәсәлән: **«Дүнән јухары кетмишдиләр. Шәфи мүәллим, Фәрһад.** (С. Ә һ м ә д о в.)

б) Тамамлығын әсас чүмләдән кәнара чыхмасы; мәсәлән: **Назим охумамышды «Дон Кихот»у.**

в) Зәрфлијин әсас чүмләдән кәнара чыхмасы. Заман зәрфлијинин: «Гатар сәһәр кедәчәк. Тездән». (С. Ә һ м ә д о в); јер зәрфлијинин: «Ленин бизи гәбул етди. Иш кабинетиндә»; тәрзи-һәрәкәт зәрфлијинин: «Јасты-јасты доғрајыр, сәнин кими. Узада-узада» (Ә. Ә б ү л һ ә с ә н); кәмијјәт зәрфлијинин: («Дәјишир. Он ики кирвәнкәјә». (Ә. М у с т а ф а ј е в); сәбәб-мәгсәд зәрфлијинин: «Гојун-гузуну дағлара апардыг. Отармаг үчүн».

г) Тә'јинин әсас чүмләдән кәнара чыхмасы. Әсас чүмләдә олан тә'јинләрдән бири вә ја һамысы кәнара чыха билир вә һәмин чүмләјә јенидән гошулур. Мәсәлән: «Ортабојлу гыз иди. Јумрусифәт». (А. М ә м м ә д о в); «Һәр чүр сәс чыхарыр. Гәмли, нинбин, дүшүндүрүчү». (Ә. Н и ч а т.)

Азәрбајчан дилиндә тә'јин вә тамамлыг бирликдә әсас чүмләдән кәнара чыха билир. Мәсәлән: «Мәнә данышмышдылар. О мәсәләни». (С. Ә һ м ә д о в.)

Дилимиздә тәркибләрдән ибарәт олан үзвләр дә әсас чүмләдән ајрылыр вә јенидән бирләшир. Мәсәлән: «Мән гулағымла ешитмишәм. Бәрдә-Сабирабад зона мүшавирәсинә кедәндә». (С. Ә һ м ә д о в.)

Парселјасија һадисәси нәтичәсиндә аббревиатурлар (гысалтмалар) да әсас чүмләнин тәркибиндән кәнара чыхыр вә јенидән базис чүмләјә гошулур. Белә гошулмаларда конкретлик, информасија оперативлији вә вахта гәнаәт әсас јер тутур. Мәсәлән: «Ајы булағынын үстүнәчән машынла кетмәк олар. «УАЗ»ла». (С. Ә һ м ә д о в); «Бакыда охујур. АДУ-да».

Парселјасија һадисәси бир сыра грамматик көстәричиләрин иштиракы илә дә баш верир. Һиссәләрә бөлүн-

Scanned with CamScanner

мүш чүмләләрин икинчисиндә (парселјатларда) мүхтәлиф грамматик көстәричиләр мөвчуд олур.

Даһа чох мүшаһидә едилән хүсусијјәтләрдән бири гошмалы мәтиләрин парселјасијаја уғрамасыдыр. Јә'ни гошмаларын иштирак етдији чүмләләр һиссәләрә асанлыгла ајрылыр. Парселләрә бөлүнмә бәнзәтмә, сечилмә, хүсусиләшмә, истинад мәгамларында, ејни заманда заман вә јер мә'наларыны ифадә едәндә реаллашыр. Мәсәлән: «Евдә дурдуғуму һеч кәс билмәди. Бирчә Әфруздан башга». (Ә. Н и ч а т); «Көр бир һаралара кедиб чыхдыг! Өзү дә көр кимә көрә»; «Достуму јола салдым. Вағзала кими».

«Өзү дә», «бир дә», «һәм дә», «һамы» вә с. сөзләрин иштирак етдији чүмләләр дә парселјасија һадисәсинә мә'руз гала билир. Мәсәлән: «Шәфи јатырды. Өзү дә үзүгојлу». (Ә. Н и ч а т); «О, Шәфини көрмәк истәјирди. Өзү дә бу күн, бу саат». (Ә. Н и ч а т); «Тәзә мүдир ишдән һагсыз көтүрүлмүш адамлары ишә гајтарырды... Бир дә Гулунун үрәкдән кәлән маһнысыны...» (Ә. Ә ј л и с л и); «Сәһәриси Кишвәр ханымла Әбүлфәздән башга, һамы јатағындан ади күнләрә нисбәтән хејли кеч галхды. Ибраһим хан да, гонаглар да». (Ә. Н и ч а т.)

Парселјасија һадисәсинин дилдә әһәмијјәти нәдәдир? Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, бу һадисә нәтичәсиндә дилимиздә гошулма конструксијалар формалашмышдыр. Бунлар нитг просесини садәләшдирир. Әввәлләр кениш формада ишләнән бир сыра чүмләләр инди ики һиссәјә парчаланмыш, дилдә интенсивлик мејдана чыхмышдыр. Дикәр бир тәрәфдән бу дил һадисәси нәтичәсиндә нитгдә минималлыг јаранмышдыр. Гошулма чүмләләрин бәдии вә публисистик дилдә ишләнмәси синтактик гурулушун «новаторлуғудур».

Јарымчыг чүмләләрин гошулма типи дә парселјасија һадисәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Парселјасија һағгында сон заманлар јазылмыш бир сыра әсәрләрә раст кәлмәк олур. Лакин бу тәдгигатларда гошулма јарымчыг чүмлә мәсәләсинә тохунулмур. Даһа доғрусу, гошулан һиссәјә—парселјатлара јарымчыг чүмлә кими бахылмыр. Мәсәлән, татар дилчилијиндә бә'зи алимләр әсас чүмләјә гошулан парселјатлары јарымчыг чүмлә һесаб етмирләр. Азәрбајчан дилчиләринин мүвафиг әсәрләриндә гошулма јарымчыг чүмлә термининин ады чәкилмәсә дә, бу типли конструксијаларын икинчи тәрәфи јарымчыг чүмлә һесаб олунур. Нүмунәләрә нәзәр салаг. «Сизә көрә онлары апармајачағдым. Нә Әлини, нә дә Күләрәни»; «Мајор Фон Дитрик әлә кечмәлидир. Истәр өлү, истәр дири. Өзү дә сәнәдләрилә бәрабәр» (Ф. А ғ а ј е в.); «Мән Сәбирәни чохдан танıјырам. Лап көрпәлијиндән» (М. С ү л е ј м а н о в); «Сонра кәнд тәсәррүфаты институтунун гијаби шө'бәсиндә охумушам. Ишләјә-ишләјә».

Јарымчыг чүмләнин гошулма типинин сәчијјәви синтактик хүсусијјәтләри вар. Бу чүр јарымчыг чүмләләр контекст дахилиндә әмәлә кәлир, мәтнсиз јашаја билмир, мәтндәнкәнар чүмлә олмаг функсијасыны итирир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә гошулма јарымчыг чүмләләр әмәләкәлмә јолларына көрә дикәр јарымчыг чүмлә нөвләриндән сечилир вә формал әламәти илә фәргләнир.

Дилимиздә гошулма јарымчыг чүмләләрин әксәријјәти әввәлки чүмләдә олан фикри даһа да ајдынлашдырмаг, конкретләшдирмәк вә дәгигләшдирмәк мәгамында мејдана чыхыр. Гошулма јарымчыг чүмләләр әввәлки фикри дәгигләшдирдији кими, орадакы бир үзвү дә конкретләшдирә билир.

Бә'зән әсас чүмләдәки бир үзвә әлавә кими гошулан јарымчыг чүмлә һәмчинсдир, үмумилији артырыр, үмумиләшдиричи фикир хырдаланыр. Мәсәлән: «Бир күн сәһәр о, чајлаг ашағы дүшүб һәкимкилә кәлди. Чәррaһкилә, Раминкилә». (С. Ә һ м ә д о в)

Гошулма јарымчыг чүмләләр һәмчинс үзвләрин бир гисминин јенидән әлавә едилмәсилә әмәлә кәлир. Гошулма конструксијаларда семантик тутум санки бир чүмләјә сығышмыр. Даһа доғрусу, һәмин чүмләдә ишләдиләчәк бир елемент јаддан чыхыб галыр вә һәмин һиссә јарымчыг шәкилдә јенидән конструксијалара гошулур, мә'на тутумунун параметрләри чохалыр. Мәсәлән: «Сүфрәдә бадја долу гатыг, бојат тәндир чөрәји, дүју ләкүсү варды. Бир дәстә дә тәзәчә јујулмуш көј соған». (Ә. Н и ч а т.)

Парселјасија һадисәси сада чүмләләрдә олдуғу кими, мүрәккәб чүмләләрдә дә баш верир. Будаг чүмлә парселләрә бөлүнмә нәтичәсиндә баш чүмләдән ајрылыр.

Тамамлыг будаг чүмләсиндә әсас үзвләрдән бири чыхыр вә ајрылмыш һиссә јени интонасијалы гошулма јарымчыг чүмләни формалашдырыр. Бу чүр гошулма јарымчыг чүмләләр јадданчыхма мәгамында даһа чох әмәлә кәлир. Мәсәлән: «Сөз вермишәм ки, үччә күндән сонра гајыдачағам. Шәһәрә». Хәбәр будаг чүмләсиндә дә һиссәләрә ајрылма нәтичәсиндә јарымчыг чүмләнин гошулма типи јараныр. Мәсәлән: «Чајын ахмаздан фәрги одур одур ки, ахмасы вар. Вахт кими». (А н а р.)

Парселјасија һадисәси вә гошулма конструксијалар проблеми Азәрбајчан дилчилијиндә ән аз тәдгиг олунмуш саһәләрдәндир. Бу саһәнин монографик тәдгиги дилчилијимизин гаршысында дуран вачиб мәсәләләрдәндир.

Чатышмајан бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, нә али, нә дә орта мәктәбин Азәрбајчан дили дәрсликләриндә парселјасија һадисәси вә гошулма чүмләләр барәдә һеч бир нәзәри мә'лумата раст кәлмирик. Бу марағлы дил һадисәсинин маһијјәти, буну әмәлә кәтирән шәраит һаггында тәләбә вә шакирдләрә верилән мә'лумат доғма ана дилимизә һөрмәтин, мәһәббәтин ифадәси ола биләр.

●

«Муған» поемасынын бәдии дилинин тәһлили

Телман ОРУЧОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты

Әдәбијјатын тәдрисиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасына, фәндахили вә фәнләрарасы әлагә, ТТВ-дән вә ЕһМ-дән истифадә тә'лим ишиндә диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр. Буна көрә әдәбијјат дәрсләриндә даһа әһәмијјәтли олан бәдии тәһлилә, әсәрин дили үзәриндә апарылан ишләрә диггәт вермәк мәсләһәт көрүлүр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, орта мәктәбдә бә'зи мүәллимләр көһнә иш үсулундан һәлә дә јаха гуртара билмир, әдәби әсәрин дили үзәриндә апарылан ән вачиб иш үсулуна лагејд мүнасибәт бәсләјир, ән јахшы һалда бәдии әсәрләри тәләм-тәләсик шаблон сөз вә ифадәләрлә тәһлил едир вә бунунла да вәзифәләрини баша вурурлар. Белә иш үсулу мәктәбдә апарылан јенидәнгурманын тәләбләринә чаваб вермир. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә дәрин билик вермәк, онлары фәаллашдырмаг, фәндахили вә јахын фәнләрлә әлагәли иш апармаг, әјаниликдән оптимал дәрәчәдә истифадә етмәк мүасир дәрсин әсас әламәтләри һесаб едилмәлидир.

Мәгаләдә Х синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасынын тәдриси заманы әдәби әсәрин бәдии дили үзәриндә апардығым ишдән бәһс едәчәјәм.

Х синфин әдәбијјат програмында С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә 11 саат вахт ајрылыр. Мән бу вахтын 3 саатыны «Муған» поемасынын тәдрисинә сәрф едирәм.

1-чи саатда «Муған» поемасынын јазылдығы шәраит, әсәрин мөвзусу, мәзмуну, чәтин сөзләрин изаһы һаггында мә'лумат верир, бу мәгсәдлә мүхтәлиф шәкилләрдән, плакатлардан, Азәрбајчанын хәритәсиндән, визуал техники васитәләрдән истифадә едирәм.

2-чи сааты поеманын идеја тәһлилинә һәср едирәм. Бу просесдә әввәлчә әсәрин үмуми идејасы, бу әсәри јазмагда сәнәткарын гајәси, охучуја һансы фикри тәлгин етмәк истәдији ән кичик деталларына гәдәр шәрһ едилир. Бу мәрһәләдән сонра хүсусилә Сарван Салманов вә Манја Кәримова образларынын дахили мәзијјәтләринә, әмәјә мүнасибәтләринә, һәјатдакы мөвгеләринә, дүнјакөрүшләринә көрә сәчијјәләндирирәм. Нәтичәдә онлары әмәксевәр, нүмунәви совет адамы кими шакирдләрин шүурунда чанландырырам. Јери кәлмишкән, бу образларын прототипләри олан, һазырда Минкәчевир шәһәриндә јашајан Сар-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ван Салманов вә памбыг устасы Манја Кәримова һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм.

«Муған» поемасынын **3-чү саатыны** әсәрин бәдии дили үзәриндә апарылан ишә һәср едирәм.

Әсас иши «Гәһрәманын зәфәри», «Минкәчевир гәһрәманы», «Јени шәһәр» башлығы алтында верилмиш парчаларын бәдии дили үзәриндә апарырам.

Поеманын үмуми мәзмунуну, идејасыны, ајры-ајры образлары сәчијјәләндирдикдән сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, С. Вурғун бу лирик лөвһәләри јарадаркән зәнкин вә рәнкарәнк Азәрбајчан сөзләриндән усталыгла истифадә етмишдир. С. Вурғунун үмуми ше'р мәтнинин мәфкурәви дәринлији, бәдии көзәллији бу лирик парчаларда ишләнән **орман, пүргубар, лисан, истигбал, әрәнләр** кими көһнәлмиш сөзләрин үзәринә ишыг салыб онларын көһнәлијини унутдурур. Јә'ни охучу бу сөзләрин мә'насыны контекстдән асанлыгла баша дүшә билир. Елмин, техниканын инкишафы илә әлагәдар олараг поемада јени сөзләр **(екскаватор)**, турбин—неолокизмләр дә ишләнмишдир. Чүнки шаирин өзү дә е'тираф едир ки, Сарванын ана дилиндә екскаватор сөзү јох иди.

«Муғанда сајрышан бағлар-бағатлар» мисрасындакы сајрышан сөзүнү әдәби дилимизә кәтирән С. Вурғун олмушдур.

Поеманын «Минкәчевир гәһрәманы» парчасындакы бир бәндә нәзәр салаг:

Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси,
Чар чәкир, гышгырыр нәһәнк моторлар.
Гызыр балталарын полад пәнчәси,
Илдырым...Илдырым вурур Боздағы!
О дашлы, гумсаллы, килли торпағы
Удур... лај-лај удур екскаваторлар
Инсанлар гајнашыр... Мејдан дарысгал...

Јазылышы хејли садә, һәтта асан көрүнән бу мисраларын јаратдығы мәнзәрә нә гәдәр ајдын вә мә'налыдыр. Бурада «чархлар чар чәкир», «нәһәнк моторлар гышгырыр», «Боздағы илдырым вурур», «инсанлар гајнашыр» кими ифадәләрлә шаир Минкәчевирин тикинти мејданында кедән гызғын ишләри тәчәссүм етдирир. ССРИ-нин мүхтәлиф гушәләриндән [illegible]миш фәһлә, техник, мүһәндисләрин јарыш мејданында достчасына биркә әмәјини тәсвир етмәк үчүн бу сөзләр тамамилә јеринә дүшмүшдүр. Мән чалышырам ки, шакирдләри јормамаг үчүн мүәллимин изаһат ишләри илә мусаһибә нөвбәләшсин. Она көрә дә синфә belә бир суалла мүрачиәт едирәм:

—Нә үчүн сәнәткар јухарыдакы парчада ч, г, х сәсләри олан сөзләрдән чох истифадә етмишдир?

—Әлбәттә, бу сәбәбсиз дејил.

—Бу парчада мүәллиф мисраларын әввәлиндә ч, г, х сәсләринин һәмаһәнк тәкрары илә стилистик фигурлардан бири олан аллитерасија јаратмышдыр. Бу аллитерасија тикинти мејданында ишләјән моторларын хырылтылы сәсини хатырладыр. Бундан әлавә, һәмин парчаларда шаир бир пејзаж јаратмышдыр.

—Тамамилә доғрудур. Бу таблодан алдығымыз тәәссүрат нәтичәсиндә көзүмүз өнүндә һәр тәрәфә од әләјән гызмар күнәш алтында һарај салан нәһәнк машынлар вә екскаваторлар, голунда аслан күчү олан совет адамларынын бөјүк бир дағa һүчум етдикләри чанланыр. Әсрләрдән бәри вүгарла дајанан Боздағ совет адамларына тәслим олараг јаваш-јаваш әријир, өз тәбиәтини дәјишмәјә мәчбур олур. Әмәк мејданында инсанлар гајнашыр. Бу пејзаж инсана нә гәдәр фәраһ вә руһ верир. Бу табло илә охучу совет адамларынын е'чазкар бир түкәнмәзлик габилијјәтинә малик олдугларыны һисс едирләр.

Од төкүр, од төкүр күнәш ағзындан:
Торпағын нәфәси тәнкијир һәрдән
Јанғынлар јағса да јерә көјләрдән
Әл ишдән сојумаз, үрәк арзудан.

Бу мисрада шакирдләрин диггәтини «күнәшин ағзындан од төкмәси», «Көјдән јерә јанғынлар јағмасы» ифадәләринә јөнәлдирәм. Бу ифадәләри ајдын шәкилдә јазы тахтасына јазыб, онун үзәриндә мараглы мусаһибә тәшкил едирәм. Бурадакы ифадәләрлә әлагәдар олараг шакирдләрин мүбалиғә һаггында олан анлајыш вә мә'луматларыны бир гәдәр дә кенишләндирирәм. Елә бурадача шакирдләр гаршысында дүшүндүрүчү, чавабы ахтарыш, тәдгигат тәләб едән суал гојурам:

—«Күнәш ағзындан од төкүр» ифадәсини мүстәгим мә'нада ишләтмәк олармы? Нә үчүн С. Вурғун мәһз belә бир ифадә ишләтмишдир?

Бу суала верилән чаваблары үмумиләшдирсәк belә гәнаәтә кәлмәк олар:

—Бурада сөһбәт һаванын чох исти олмасындан кедир. Астрономларын һесабламаларына көрә Күнәш биздән милјард километр узагда олдуғу үчүн биз бу јүксәк һәрарәти һисс етмирик (Елә бурадача әдәбијјатла астрономија фәнни арасында әлагә јаранды). Һәгигәтдә исә күнәшдән од төкүлмәз. С. Вурғун өз фикрини тә'сирли вермәк үчүн һаванын исти олмасыны шиширдиб «Күнәш ағзындан од төкүр» формасында ифадә етмишдир. Әдәбијјатшүнаслыгда belә ифадәләрә мүбалиғә дејилир.

—Мүбалиғә нәдир?

—Мүбалиғә сөзүн тә'сир күчүнү артырмаг, она үстүнлүк вермәк үчүн фикрин гәсдән шиширдилмәсинә дејилир.

—Бу парчаларда јенә мүбалиғәли фикирләр вармы?

—«Сарванын алнындан сел ахыр» ифадәси дә мүбалиғәдир.

—Буну нечә баша дүшәк?

—Шаир Сарванын алнындан ахан тәрин һәддиндән артыг олдуғуну шиширдәрәк: «Сарванын алнындан сел ахыр»—шәклиндә ишләдир. Бу да фикрин тә'сирли вә емосионал ифадә олунмасына көмәк едир.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, С. Вурғунун бу лирик парчада истифадә етдији тәсвир васитәләрини бунунла мәһдудлашдырмаг олмаз. О, мисра вә бәндләрдә ифадә етмәк истәдији мә'наны, фикри даһа дәгиг, даһа чанлы, даһа бәдии вермәк үчүн синоним вә антонимләрдән дә истифадә етмишдир.

Елә бурадача амоним, синоним вә антонимләр долу олан мисралар јазылмыш таблону тахтадан асырам:

Чох **гышгырыб, һарај салыр** кечәләр;
Сүбһә кими **нә'рә чәкән** о пәләнк,
Гоша палыд түстүләнән **од-очаг;**
Јердәнми, көјдәнми тәмәннасы вар;
Ананын башына **кен** дүнја **дарды;**
һај вериб, һај алыр, күмраһ адамлар;
Бу дәм **гәһгәһә чәкиб** гыз бирдән **күлүр;**
Күндүзләр күн истәр, **кечәләр** ајаз;
Мәним дә өз **дилим,** өз **лисаным** вар.

(Алтындан хәтт чәкилән сөзләр антоним вә синоним сөзләрдир).

Бурада Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнни арасында әлагә јарадырам.

Бу лирик парчаларда поетик Азәрбајчан дилини зәнкинләшдирән, фикрин мә'насыны көзәлләшдирән, идејаны дәринләшдирән сөзләрә дә раст кәлирик. «Ишыг» сөзүнүн електрик енержиси јериндә ишләдилмәси буна мисал ола биләр.

Ишыгла зүлмәти јарыб кечирәм...
Шәкијә, Ширвана, Милә, Муғана
Гатарлар ишыгла салыныр, јола...

Бу мисраларын биринчисиндә «ишыг» сөзү һәгиги мә'нада ишләнилдији һалда, үчүнчү мисрада електрик енержиси мә'насыны кәсб едир. Мә'лумдур ки, гатар ишыгла дејил, електрик күчү илә һәрәкәт едә биләр. Електрик күчү исә һәләлик ишыг демәк дејил. Бу мисрада С. Вурғунун сабаһа ганадланан романтикасыны да көрмәк олар. Азәрбајчанын Шәки, Ширван, Муған, Мил зоналарына доғру узанан полад магистраллар бу әсәр јазыланда (1947—1949) електрикләшдирилмәмишдир. Лакин бу мәсәлә сонралар һәлл едилди.

Шаирин:

—Мәним романтикам!
Сән дә ганадлан!—фикри, арзусу һәгигәтә чеврилмишдир.

Көрүндүјү кими, С. Вурғун сөзләрә јени-јени мә'на чалары вериб, ону поетик ифадәләрә чевирмәклә охучуну һејран едир. Белә мараглы сөзләрдән бири дә шаирин Минкәчевир сөзүнү контекстдә су мә'насында ишләтмәсидир.

Јох, дил ачыр Муған о гызмар пәләнк.
Бир гарыш дәмјә дә галмасын кәрәк!
Кәлир Минкәчевир һарај чәкәрәк,
Сәһралар ешидиб хәбәрдар олур.

Сөһбәт Муғанын сусуз сәһраларына ахыдылан Минкәчевирин канал суларындан кедир. Шаир бурада метонимија јаратмышдыр. Башга сөзлә дејилсә, Муғана һарај чәкиб кәлән Минкәчевир шәһәри јох, онун канал суларыдыр. Бу парчанын нә гәдәр пафослу, мә'налы, бәдии олмасы көз габағындадыр. Әввәлән, биринчи мисрадакы «дил ачыр Муған» ифадәси синтактик фигур олан тәчәссүмдүр ки, бу да ше'рдә инверсија јаратмышдыр. Бу мәчаз васитәсилә шаир һәм дә метафора јаратмышдыр. Јә'ни, јалныз инсана мәхсус олан нитг, данышмаг хүсусијјәти буна малик олмајан Муған сәһрасынын үзәринә көчүрүлмүшдүр. Һәмин мисрада мүәллиф Муған сәһ-

Scanned with CamScanner

расынын чанланмасында «гызмыш пәләнк»ин елементләрини ахтарыб епитетләр јарадыр. Бу да ше'рин пафосуну хејли јүксәлдир.

С. Вургун һәјатдакы һәр кичик һадисәдә бир тәрәгги көрәрәк ону мә'наландырмаға чалышыр. Бу лирик нәғмәдә Кремл гүлләсинин учалығыны белә мә'наландырыр:

Сарван һара бахыр инди? јалныз вүгарла,
Јаныр Кремлин бешбучаглы јагут улдузу,
Көр нә гәдәр учалмышдыр о ифтихарла,
Учалмасаг бизи көрмәз бүтүн јер үзү...

Бу бәнддә шаир **«Учалмасаг бизи** көрмәз бүтүн јер үзү» мисрасындакы «учалмаг» сөзүнү мүстәгим мә'нада дејил, мәчази мә'нада ишләдәрәк, сөзә даһа кениш сосиал мә'на вермиш, сосиализмин космик сүр'әтлә инкишаф вә тәрәгги етмәсини тәрәннүм етмәјә чалышмышдыр. Әсәрин гәһрәманы Сарван дүнән ким иди, бу күн кимдир? Дүнән норманы 150 фаиз өдәјән әмәк гәһрәманы үчүн бу күн бу норма аздыр. Сабаһын нормасы даһа јүксәк олмалыдыр. Бу сүр'әтли јүксәлишин лирик тәсвирини верән сәнәткар өјрәнмәк гүдрәти илә дүнән јаздығы ше'рдә бу күнүн, бу күн јаздығы ше'рдә исә сабаһын тәрәггисини, романтикасыны јаратмаг фикрини ирәли сүрмүшдүр.

С. Вурғун өзүнә хас олан бөјүк чәсарәтлә елми әдәбијјатдан, фолклордан, классикләрин әсәрләриндән нә гәдәр јени, мүдрик сөзләр ахтарыб тапмыш, онлары илк дәфә ше'рләримизә јени сөзләр, образлар, поетик васитәләр кими кәтирмишдир.

«Муған» поемасынын «Јени шәһәр» сәрлөвһәли парчасында шакирдләрин естетик зөвгүнү инкишаф етдирән, онун гәлбинә јол тапан санбаллы мисралар даһа чохдур:

Әтриндән мәст олур јүз бағча, јүз бағ;
Ачыр пијалә тәк ағзыны занбаг...
Инсан әлләрини дујдугча торпаг
Көз ачыр хәстә тәк күлүмсәјәрәк!
Јерин синәсиндә чырпыр мин үрәк..

Бу парчада мүәллиф инсана аид олан «мәст олмаг» хүсусијјәтләрини бағын, бағчанын үзәринә көчүрмәклә метафора јаратмышдыр. «Әтриндән мәст олур јүз бағ, јүз бағча» сөзләри исә мет[illegible] јарадылмыш мүбалиғәдир. Икинчи мисрада мүәллиф көзәл бир тәшбеһ ишләтмишдир (Ачыр пијалә тәк ағзыны занбаг). Бу тәшбеһи ким изаһ едә биләр?

—Занбағын ағзынын ачылмасы пијаләјә бәнзәдилир. Бурада бәнзәјән занбаг, бәнзәдилән пијалә, бәнзәтмә әламәти һәр икисинин ағзынын даирәви вә енли ачылмасыдыр.

—Доғрудур. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу тәшбеһләр кәлиши көзәл сөзләр кими ишләдилмәмишдир. Бу тәшбеһләр васитәсилә совет адамларынын гадир әлләри илә салынмыш бағлар, нәһәнк заводлар, фабрикләр, илан мәләјән чөлләрин күлүстана чеврилмәси тәрәннүм едилмишдир.

Һәмин бәндин 3—4-чү мисраларында сусуз торпағын күлүмсәмәси илә шәфа тапан хәстәнин күлүмсәмәси сәрраст мүгајисәси верилир. Буну нечә изаһ едә биләрсиниз?

—Өлүм јатағында өмрүнүн сон дәгигәләрини јашајан хәстә мәрһәмәтли һәкимин мүаличәси, тә'сирли мәлһәми сајәсиндә сағалыб севинчиндән күлүмсәдији кими јени дүнја гуран совет адамларынын јарадычы әлләри илә Мил, Муған, Гарабағ дүзләри она су верилдији үчүн чанланыр, јә'ни күлүр. Јолдашымызын чавабы илә разылашмаг олар.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, әввәлләр дәли Күр адамлара хејирдән чох зијан верирди, баһар заманы дашаркән әтраф кәндләри, әкин саһәләрини јујуб апарырды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра Күр бәндә салыныр, нечә дејәрләр, «әһлиләшдирилир», инсан ирадәсинә табе едилир. С. Вурғун да Күрә ачыглы, һирсли кими дејил, дост кими мүрачиәт едир:

Сәнә дә биз достуг, сирдашыг, еј Күр.
Сәнсә үз дөндәриб, кәл гачма биздән.
Бил ки, гәлбимиздә гәлбин дөјүнүр...
Гопара билмәзсән үрәјимиздән.

Бу лирик парчаларда нәзәрә чарпан хүсусијјәтдән бири дә шаирин аталар сөзү вә зәрб мәсәлләрини поетик ифадәләрә чевириб поезија гәлбинә салмасыдыр. Бу парчалардан белә мисралары сечиб јазы тахтасына јазырам:

Бир мәсәлди галмыш ата-бабадан,
Учарда турачдыр, гачарда чејран.

Муған Муған олса, бири үч ејләр.
Муған туфан олса, үчү һеч ејләр.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, фолк-

лордан әхз едилмиш белә ифадәләрлә С. Вурғунун поетик дили кетдикчә мә'на дәринлији, фәлсәфи вүс'әт, сосиалсијаси пафос вә дәрин лиризм кими јүксәк амилләрлә зәнкинләшир.

Совет адамларынын бәдии образларынын тәсвири, онларын әмәксеварлик кими көзәл сифәтләри «Муған» поемасынын әсас гајәсидир. «Муған» поемасынын тәдрисиндә бабаларымызын бу јерләрдә узун илләр ишыг вә су һәсрәтини чәкдикләрини хатырладырам.

С. Вурғун Сарван образыны даһа мүкәммәл тәсвир етмәк, онун дахили аләмини ачмаг үчүн бүтүн сәнәткарлыг бачарығыны сәфәрбәрлијә алыр. Ону кениш үфүгләрдә ганад чалан, шикар далынча шығыјан гартала, Вәтән уғрунда вар күчү илә чарпышан сәркәрдә илә мүгајисә едир. Сонра шаир лирик ричәтләрә вә бәдии мүһакимәләрә кечиб Манјанын гаршысында Сарванын ловға-ловға өјүнмәсини гарталын учушдан сонра гајанын зирвәсиндә әјләшмәсинә, пәләнкин һүчумдан сонра башыны пәнчәләри арасына алыб динчәлмәсинә, сәһрада лал ахан нәһәнк чајлара бәнзәдир. Бу мә'налы бәнзәтмәләр, ричәтләр гәһрәманын әсл сәчијјәсини ачан көзәл тәсвир үсулларыдыр. С. Вурғун тәрәфиндән јарадылан бу там тәшбеһләр әтрафында синифдә мүсаһибә тәшкил едирәм.

Синифдә изаһат ишләри илә јанашы апарылан мүсаһибәнин мүвазилији, нөвбәләшмәси шакирдләрдә јорғунлуг һиссини арадан галдырыр. Елә буна көрә дә гыса изаһатдан сонра ортаја белә бир суал атырам:

—Сарвана шамил едилән бу көзәл мәчазларла С. Вурғун нә демәк истәјир?

—Шаир демәк истәјир ки, бизим чәмијјәтимиздә ловғалыг вә тәкәббүрлүјүн бүтүн игтисади, сосиал, сијаси әсаслары јох едилмишдир. Анчаг тәрбијә ишләри зәиф олан јерләрдә ловғалыг, шөһрәтпәрәстлик кими пис һаллар инсанлара мүәјјән дәрәчәдә сирајәт едә биләр.

●

Әдәбијјатын тәдриси вә еколожи тәрбијә

Сејфәддин ГӘНИЈЕВ

Шамахы рајону, Көјләр кәнд мәктәбинин мүәллими,
методист мүәллим, ССРИ маариф ә'лачысы

Тәбиәтин бизә бәхш етдији фүсункар көзәлликләрин, көкү кәсилән вә ја кәсилмәк тәһлүкәсиндә олан һејванларын, гушларын, надир ағачларын, мүхтәлиф туллантыларла бәрбад вәзијјәтә дүшән чај, көл вә дәнизләрин, еләчә дә әсрләрин кешмәкешләринә синә кәриб зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмыш тарихи абидәләримизин горунуб сахланмасынын вачиблији бәшәријјәтин гаршысында дуран ән үмдә вәзифәләрдәндир.

Билдијимиз кими, партија вә һөкумәтимиз әтраф мүһитин горунмасы, мүһафизә олунмасы һаггында тарихи гәрарлар гәбул етмишдир. Бу мәсәлә һәм партијанын XXVII гурултајынын, һәм дә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1988-чи ил тарихли «Тәбиәти мүһафизә ишинин көкүндән јенидән гурулмасы» гәрарларында өз һәртәрәфли ин'икасыны тапмышдыр. Гәрарда пешәсиндән, ихтисасындан, јашындан асылы олмајараг, тәбиәтә гаршы шүурлу мүнасибәт формалашдырылмасы ачыг-ајдын шәрһ едилмишдир. Гәрарда доғру олараг көстәрилир ки, еколожи тәрбијә өз илк аддымыны аиләдә атыр; бағчада, мәктәбдә исә һәмин аддым мәтинләшир. Јә'ни, күлә, чичәјә, һејванлара вә с. гаршы һәссас олан көрпә ушаг бағчасында онлары даһа да севир, әзизләјир, мәктәбјашлылар исә ағачлары әкиб-бечәрмәк, гушлар үчүн јува дүзәлтмәк игтидарында олурлар. Демәли, мәктәбләримиздә, башга тәрбијә мүәссисәләриндә еколожи тәрбијә күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурулмалыдыр. Бунун үчүн тәдрис етдији фәндән асылы олмајараг, бүтүн мүәллим

CamScanner ile taranDı
Scanned with CamScanner

вә тәрбијәчиләр әлбир чалышмалыдырлар.

Инсанлара сағламлыг, күмраһлыг, көзәл әһвал-руһијјә бәхш едән, онун гәлбини риггәтә кәтирән тәбиәтин јаратдығы мө'чүзәләрин горунмасы мәсәләсини шакирдләрә анчаг тәдрис просесиндә ашыламагла кифајәтләнмәк олмаз. Бунун үчүн ардычыл иш көрүлмәлидир. Еколожи тәрбијәнин мәктәблиләрә ашыланмасы үчүн башы гарлы уча дағларын, буз булаглы дағ чешмәләринин, кур шәлаләләрин шырылтысы, һәзин мусигини хатырладан дағ чајларынын, гојнунда мин бир дәрдин дәрманыны кизләдән мешәләрин, бабаларын јадикары олан галаларын, түрбәләрин вурғуну олан мүәллимләрин әлиндә кениш имканлар вә материаллар вардыр.

Еколожи тәрбијәни шакирдләрә ашыламаг тәкчә чоғрафија, тәбиәт, биолокијадан дәрс дејән мүәллимләрә аид дејилдир.

Әдәбијјат тәдриси, еләчә дә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр заманы тәбиәтин мүһафизәсинин вачиблијини шакирдләрә чатдырмаг үчүн әлимиздә кениш имканлар вардыр. Бунлара ашағыдакылары нүмунә көстәрмәк олар:

а) Әдәби әсәрләрин тәдриси заманы;
б) Синифдәнхарич ишләрдә;
в) Екскурсија вә кәзинтиләрдә вә с.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, ән әввәл шакирдләрә еколокија, еколожи тәрбијәнин нә олдуғу һаггында мүфәссәл мә'лумат верилмәси зәруридир. IV синифдә А. Шаигин «Көч», М. Раһимин «Ана вә будаг» С. Вурғунун «Чејран» V синифдә С. С. Ахундовун «Гарача гыз», С. Вурғунун «Азәрбајчан», VI синифдә А. С. Пушкинин «Гафгаз», VII синифдә Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы», VIII синифдә Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин», IX синифдә Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», А. Әләскәрин «Дағлар», X синифдә М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» вә с. әсәрләрин тәдриси заманы шакирдләрдә тәбиәтә гајғылы мүнасибәт һиссинин ашыланмасыны өн плана чәкирәм.

Еколожи тәрбијә һаггында бағчаларда, ибтидаи синифләрдә илк анлајышы олан шакирдләрлә јухары синифләрдә иш көрүлмәси һеч дә чәтинлик төрәтмир. Бурада мүәллимдән бир шеј тәләб олунур, еколожи тәрбијә ардычыл, фасиләсиз тәшкил олунмалыдыр. Әдәбијјат мүәллимләринин мүхтәлиф мөвзулары тәдрис едәркән әлләриндә олан имканлар ардычыл тәрбијә просеси үчүн әсаслы шәраит јарадыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, дәрс дедијим синифләрдә шакирдләрә еколожи тәрбијәни садәчә олараг, тәбии мүһитин горунуб сахланмасы, онун јахшылашдырылмасы, севилмәси, тәбиәтин корланмасы, әтраф мүһитин чиркләнмәсинин гаршысынын алынмасы кими изаһ едирәм. Онлара изаһ едирәм ки, **еколокија** вә ја **еколожи** сөзләри алынма сөзләрдир. Јунан сөзү олуб ики һиссәдән—**екос** вә **логос** ибарәтдир. Лүғәти мә'насы ев, вәтән (екос); елм, анлајыш (локос) демәкдир. Сонра шакирдләрдә белә фикир јарадырам ки, тәбиәтин көзәлликләринин горунмасы, мүһитин корланмасынын гаршысынын алынмасы елә вәтәнин горунмасы демәкдир.

Мүәллим кими бу гәнаәтә кәлирәм ки, ибтидаи синифләрдән ушаг гәлбиндә тәбиәтә, онун мө'чүзәләринә мараг, истәк чүчәртиси јува салмыш IV синиф шакирдләри илә еколожи тәрбијәјә даир иш апармаг даһа мараглыдыр.

Фикримизи ашағыдакы әдәби әсәрләрин тәдриси просеси илә әјаниләшдирә биләрик. Бир-бирини мәнтиги ардычыллыгла тамамлајан И. Әфәндијевин «Шәһәрдән кәлән овчу» вә С. Вурғунун «Чејран» ше'ринин тәдриси заманы әввәлчә тәбиәтин јаратдығы, сајы хејли азалмыш, анчаг горугларда һифз олунан «чөлләр гызы»нын—чејранын һәјат тәрзи һаггында шакирдләрә әлавә мә'лумат верирәм. Чејран, чүјүр вә марал һаггында верилән мараглы мә'лумат шакирдләрин гәлбиндә онлара гаршы севки һиссини даһа да чошдурур. Белә мә'лумат мараглы һәјат тәрзи олан, «гызыл китаб»а ады дүшән белә инчиләрә «күллә атан инсафсыз овчулара» гаршы нифрәт һисси артырыр.

М. Раһимин «Ана вә будаг» әсәринин тәдриси заманы шакирдләр гаршысында белә бир суал гојурам: С. Вурғунун «Чејран» ше'ри илә бу әсәр арасында һансы мәнтиги, дахили јахынлыг, идеја бирлији һисс едирсиниз? Шакирдләрин вердикләри мүхтәлиф чаваблары үмумиләшдирәрәк ашағыдакы фикир ше'рләр арасындакы мә'на, идеја јахынлығыны тәсдиг-

ләјир. С. Вурғунун овчуја хитабән дедији төвсијәни санки М. Раһим дә ушағынын сакитлији хәтринә ағачын чаван будағыны гыран ананын гулағына пычылдајыр: «Ана, инсаф ејлә, гырма чаван будағы. Ахы онун да инсан кими чаны вар, ганы вар. О да инсан кими нәфәс алыр, су ичир, будағы гырыланда ағачлар да инсан кими «ган-јаш» төкүр, һәзин-һәзин ағлајыр. О да матәм сахлајыр өз чијәрпарасына!...»

«Мин бир дәрдин дәрманы» тапылан республикамызын јајлаглары, гышлаглары, дилбәр кушәләри, бу гәдим, бәрәкәтли, мүгәддәс торпаға, онун не'мәтләринә, тәбии сәрвәтләринә гаршы шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг, о әвәзсиз не'мәтләрин гәдрини билмәк, ону горумаг кими нәчиб һиссләр ашыламаг үчүн мән башга үсуллардан да истифадә едирәм. Мәсәлән, јенә IV синифдә М. Ибраһимовун «Гырмызы галстук» һекајәсинин тәдриси заманы шакирдләрә белә бир ев тапшырығы верирәм: һекајәдә тәбиәт көзәлликләрини әкс етдирән парчалары сечиб дәфтәринизә көчүрүн. Әсәрдән сечилән ашағыдакы парча шакирдләрә јурдумуз һаггында чох шеј дедији кими, онларын гәлбиндә дә хејирхаһ һиссләр ојадыр: «Машын каһ сağа, каһ сола бурулурду. Каһ ағыр-ағыр јохуша галхыр, каһ даениш ашағы сүр'әтлә кедирди. Каһ сылдырым гајаларын алтындан кечир, каһ да шырылдајан булагларын јанындан өтүрдү. Дағларын тәмиз вә сәрин һавасы, јарпызын, кәкликотунун, ләләнин әтри, шәлаләләрин сәси, будагларын шырылтысы машынын ачыг пәнчәрәләриндән ичәри долдугча, аз галырды Фәриди мәст еләсин. Инди о битмәз-түкәнмәз көзәллији илә инсаны севиндирән бу торпағы гучаглајыб өпмәк истәјирди!»

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, үмумијјәтлә, бәдии әсәрләрин тәдриси заманы шакирдләрә белә тапшырыгларын верилмәси онларда, көзәллијә, торпаға, тәбии сәрвәтләрә гајғы һиссини ашыладығы кими, һәм дә кәнчләрин дахили аләмини зәнкинләшдирир, онлары мә'нән јүксәлдир.

Шакирдләрә еколожи тәрбијәнин ашыланмасында Ашыг Әләскәр јарадычылығы түкәнмәз мәнбәдир. Она көрә ки, ашығын јарадычылығы өз илһамыны бир тәрәфдән турачлы, кәкликли, сүсәнли-сүнбүллү орманларын әтриндән, башы гарлы уча дағларын—Сарынәр, Кәпәз, Гошгарын вүгарындан, Короғлу галаларынын исмәтиндән, дикәр тәрәфдән халгымызын устад сәнәткарларынын адәт-ән'әнәләриндән, ел гызларынын көзәлликләриндән алырды. Демәли, ел ашығы вурғун иди бөјүјүб боја-баша чатдығы јурда, обаја, улуса, ојмаға бир сөзлә—Азәрбајчана! Севирди онун дағыны да, дүзүнү дә, јајлағыны да, аранны да...

Гырхгыз, Алагаја, Чилкәз
Нарышдар,
Муров, Узунјохуш, Дәлидағ, Гошгар!
Һансы оғул, дејин, сизи унудар?
Дүшәрми ел сиздән аралы, јајлаг?

Белә бир мә'луматла таныш олан шакирдләр, Ашыг Әләскәрин дахили аләминин зәнкинлијинә, бөјүклүјүнә һејран галыр, онун кими севмәк, зөвг алмаг, дујмаг истәјирләр доғма јурдларыны, онларын тарихи кечмишини әкс етдирән абидәләрини. Бундан сонра шакирдләр ашығын «Дағлар» ше'риндәки доғмалығы, тәмизлији дуја-дуја, онун «фәсилдән-фәслә кечдикчә нечә дәјишдијини, јаз ајларында јеткин бостана дөндүјүнү, гышда исә «ағ халата бүрүндүјүнүн» нә демәк олдуғуну даһа дәриндән баша дүшүрләр.

Шакирдләрә еколожи тәрбијәни әјани шәкилдә ашыламагдан өтрү екскурсија, кәзинти, синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин ролу бөјүкдүр.

Мәктәбимиздә он беш илә јахындыр ки, «Фолклор» дәрнәји фәалијјәт көстәрир. Уғурларымыз севиндиричидир. Дәрнәк үзвләринин топладыглары фолклор нүмунәләринин сајы јүздән артыгдыр. Ширван ашыг-шаирләри һаггында әлдә етдијимиз мараглы мә'луматлар, әфсанә вә рәвајәтләр музејимизин «гызыл фондуну» тәшкил едир. Дәрнәк үзвләринин тәртиб етдији верилишләрдә еколожи тәрбијә мәсәләсини өн плана чәкмишик. «Халг поезијасында тәбиәт тәсвири», «Галаларымыз—улуларымыз», «Ширван абидәләри әсрләрин јадикарыдыр», «Абидәләримиз—әфсанәләримиз» вә с. кими тәшкил олунмуш верилишләр еколожи тәрбијә мәсәләсиндә шакирдләримизә чох шеј—вәтәни, адәт-ән'әнә-

Scanned with CamScanner

ләримизи, тарихи абидәләримизи, мешә вә чајларымызы горумаг, севмәк, јашатмаг вә кәләчәк нәслә әрмаған етмәк кими нәчиб һиссләр бәхш един.

Сөз галды ел кәләнә,
Чырмандым сел кәләнә.
Көзәл бир баг салмышам,
Ел кәлә көлкәләнә.

вә ја

Су кәлсә сел биләрдим,
Меһ әссә јел биләрдим,
Дағда бир оба салсан,
Мән сәни ел биләрдим.

вә јахуд:

Ширванда гала јери
Бүрч јери, гала јери
Кәзиб долана билсән.
Нә чоху гала јери.

Тәбиәт көзәлликләри вә мө'чүзәләринин, тарихи јадикарларын—гала, түрбә, мәсчид вә с. сејр едилмәси, өјрәнилмәси дә еколожи тәрбијә бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Он беш иллик мәктәб тәчрүбәсиндә јәгин етмишәм ки, екскурсијалар садәчә истираһәт характери дашымамалы, бу кәзинтиләр шакирдләрин гәлбиндә тәбиәт көзәлликләринә вурғунлуг, онлары дујмаг, дағ чајынын шырылтысындан, саф чешмәләрин һәзин лајласындан, бүлбүлләрин чәһчәһиндән, гарталларын вүгарындан, дағкечиләринин гачышындан зөвг ала билмәк, горумаг кими мүгәддәс һиссләр ојатмалыдыр. Шамахы рајон Пиргулу Дөвләт горуғунда бу мәнзәрәнин шаһиди олан шакирдләрин зүмзүмәсиндә истәр-истәмәз халг шаири С. Вурғунун мүгәддәс амаллы ше'ринин шаһ бәндинин сөзләри пәрвазланачагдыр:

Он аддым кәнарда јатмајыр тәкә,
Кәзишир, ојмаға баш чәкә-чәкә,
Кәлән гаралтыдыр, јохса тәһлүкә?
Бир өзүнә бахыр, бир она чејран.

Горугда бир-бирини әвәз едән тәбиәт көзәлликләри бу зүмзүмәләри кәсилмәјә гојмајачагдыр.

Уча дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр.
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Нә чоху ојлағын сәнин
Аранын, јајлағын сәнин.

Пиргулу мешәсиндә надир ағачлары көрән, онларын һаггында мә'лумат әлдә едән шакирдләр истәр-истәмәз нифрәт едәчәкләр о ағачлара гыјанлара. Даһа да севәчәкләр тәбиәтин көзәлликләрини, истәјәчәкләр ки, бу надир, гијмәтли ағачларын сајыны артырсынлар, чохалтсынлар.

Үмумијјәтлә, еколожи тәрбијә мәсәләси бу күн үмумхалг ишидир. Кәнч нәсилдә бу саһәјә шүурлу мүнасибәтләрин ашыланмасы исә дәрс дедији фәндән, ихтисасындан асылы олмајараг, бүтүн мүәллимләрин мә'нәви борчудур. Халгын инчи хәзинәсини, доғма дилини тәдрис едән ана дили вә әдәбијјат мүәллимләринин исә бу, үчгат борчудур.

●

Антоним фе'лләр үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкили јоллары

Бајрамәли АСЛАНОВ

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим, ССРИ Маариф ә'лачысы

Азәрбајчан дили тә'лиминин гаршыда дуран мүһүм вәзифәләриндән бири лүғәт үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкили илә әлагәдардыр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәкдә һәр бир дәрсин өз пајы вар. Әкәр Азәрбајчан дилиндән бирчә дәрсдә лүғәт үзрә иш мүәјјән јер тутмурса, буну һәмин дәрсин чидди гүсуру һесаб етмәк лазымдыр. Гејд едим ки, бу фикир јени дејил; методист алимләрин әсәрләриндә чохдан өз әксини тапмышдыр.

Дил тә'лиминин дикәр бөлмәләриндә олдуғу кими морфолокијанын тәдрисиндә дә лүғәт үзрә ишләрә кениш јер верилмәси тәләб олунур. Белә ки, бу бөлмәдә һәр бир нитг һиссәсинин грамматик хүсусијјәтләри онун семантикасы әсасында өјрәдилир, шакирдләрин лүғәт еһтијаты һәмин нитг һиссәсинә аид сөзләр һесабына зәнкинләшдирилир.

Дилимизин фе'лләри һәм грамматик, һәм дә лексик хүсусијјәтләринин рәнкарәнклијинә көрә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир.

Лексик мә'на бахымындан фе'лләрин ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бири онларын антонимлијиндә өзүнү көстәрир.

Үмумијјәтлә, дилимиз антоним фе'лләрлә чох зәнкиндир. Һ. Һәсәновун тәртиб етдији «Азәрбајчан дилинин антонимләр лүғәти»ндә (Азәрнәшр, Бакы, 1986) 3079 антоним чүтлүјүндән 611-и, јә'ни 19,9 фаизи фе'лләрдән ибарәтдир (нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин лүғәтдә антоним фе'лләрин һеч дә һамысы әһатә олунмамышдыр).

Азәрбајчан дилинин антонимләр системиндә фе'ли антонимләр бир сыра лингвистик хүсусијјәтләринә көрә диггәти чәлб едир. Бунлардан башлычаларына сәтһи дә олса нәзәр салаг.

Чохмә'налы фе'лләр ифадә етдикләри һәгиги вә мәчази мә'наларына көрә антонимик мүнасибәтдә ола биләр; мәсәлән: **алмаг-сатмаг, алмаг-вермәк, алмаг-гајтармаг** вә с. Адыны чәкдијимиз лүғәтдә тәкчә **ачылмаг** сөзүнүн 26 фе'llә антонимик мүнасибәти көстәрилмишдир.

Һәр һансы синоним чәркәјә дахил олан фе'лләрин һамысы ејни сөзлә антоним олур; мәсәлән: **кәдәрләнмәк-гәмләнмәк-гәһәрләнмәк-гәрибсәмәк-дарыхмаг** чәркәсиндәки сөзләрин һамысы **севинмәк** сөзү илә антоним чүтлүк тәшкил едир. Омоним фе'лләр дә ифадә етдикләри мә'наларына көрә мүхтәлиф сөзләрлә антонимлик јарадыр; мәсәлән: **алышмаг-сөнмәк, алышмаг-тәркитмәк** вә с. Ејни сөз ифадә етдији әкс мә'наларына көрә бир-бири илә антонимик мүнасибәтдә олан сөзләрлә дә антоним олур; мәсәлән, **гараламаг** сөзү **јазмаг** вә **позмаг** мә'наларында ишләнә билдијиндән (1. Кәнч шаирин илһамы чошду, бир анда гаршысындакы ағ вәрәгләри гаралады, көзәл ше'рләр јазды. 2. Халидә бачысынын иншасындакы сәһвләри гаралады), һәмин сөзләрин һәр бири илә антонимлик тәшкил едә билир.

Бир чох садә фе'лләр дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрлә антонимик мүнасибәтдә олур; мәсәлән: **ачмаг-буховламаг, ачмаг-дүјүнләмәк, данмаг-тәсдиг етмәк** вә с. Антоним фе'лләрин бир гисминдә там зиддијјәт мөвчуддурса, дикәр гисминдә әкслик анчаг үслуби мәгамларда, мүәјјән мәтн дахилиндә мејдана чыха билир. Антоним фе'лләрин гысача гејд етдијимиз хүсусијјәтләри көстәрир ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны, тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк бахымындан бунлара тә'лим просесиндә диггәт јетирмәк вачибдир. Антоним чүтлүкләрин тутушдурулмасы, мүгајисә едилмәси, тәрәфләр арасындакы мүнасибәтләрин арашдырылмасы тә'лимдә мараг доғурур. Мараг исә шәхсијјәтин билик әлдә етмәсинә көмәк көстәрән, мәнимсәмәни асанлашдыран, еләчә дә тәфәккүрү фәалијјәтә кәтирән ән мүһүм психи хүсусијјәтдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилинин практик чәһәтдән мәнимсәнилмәсиндә чалышмалар хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Јени програмын «Изаһат вәрәгәси»ндә охујуруг: «Чалышмалар системинә Азәрбајчан дили тә'лиминин өзәји кими бахылмышдыр. Бу системдән истифадәнин методик чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә тәшкил олунмасы она көрә вачибдир ки, тә'лимин сон нәтичәләри һәмин өзәјә көрә мүәјјән едилир».

Истифадәдә олан дәрсликдә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов, Азәрбајчан дили. V синиф үчүн дәрслик, «Маариф» нәшријјаты, 1988) «Фе'л» бәһси илә әлагәдар 48 чалышма верилмишдир. Һәмин чалышмалар фе'лин нәзәри чәһәтдән мәнимсәнилмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр. Лакин шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк бахымындан онларын имканлары мәһдуддур; лүғәт ишинин әсасында дуран чохмә'налылыг, синонимлик, омонимликлә бағлы ишләрә чох аз јер верилмишдир. Дәрсликдә һәмин бәһсә аид антонимликлә бағлы бир чалышма белә јохдур.

Фе'лин тәдрисинә комплекс јанашылмасынын оптималлығыны тә'мин етмәк үчүн биринчи нөвбәдә шакирдләрә тәгдим едиләчәк чалышмаларын сәмәрәлилијинә наил олмаг лазымдыр. Бунун үчүн тә'лим просесиндә дәрсликдәки чалышмаларла јанашы, тәр-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

тиб етдијим чалышмалардан истифадәјә дә мүәјјән јер верирәм. Чалышмаларын рәнкарәнклијинә, онларда ирәли сүрүлән тәләбләрин мүхтәлифлијинә хүсуси диггәт јетирирәм.

Фе'лин антонимлији илә бағлы истифадә етдијим чалышмаларда ашағыдакы тәләбләри әсас тутурам:

1) Верилмиш мәтндән антонимләри сечиб гаршы-гаршыја јазмаг; 2) верилмиш фе'лләрә антонимләр тапмаг; 3) антоним фе'лләрдән сөз бирләшмәләри дүзәлтмәк; 4) антоним чүтлүкләри чүмләләрдә ишләтмәк; 5) антоним фе'ли бирләшмәләри чүмләләрдә ишләтмәк; 6) садә фе'лләрә дүзәлтмә сөзләрдән ибарәт антонимләр тапмаг; 7) садә вә дүзәлтмә фе'лләрә мүрәккәб сөзләрдән ибарәт антонимләр тапмаг; 8) мүхтәлиф нитг һиссәләриндән ибарәт антонимләрдән фе'ли антонимләр дүзәлтмәк; 9) чохмә'налы сөзләрә антонимләр сечмәк; 10) мәтндә алтындан хәтт чәкилмиш сөзләри антонимләр илә әвәз етмәк вә с.

Чалышмалар үчүн антонимликлә бағлы сөз вә чүмләләрин сечилмәсиндә, мәнчә, аталар сөзү вә мәсәлләрә дә тез-тез мүрачиәт етмәк әһәмијјәтли вә әлверишлидир; чүнки бу нүмунәләрин әксәријјәтиндә мәнфи һәрәкәтләр писләнир, мүсбәт һәрәкәтләр тәгдир олунур.

Инди исә «Фе'л» бәһси үзрә ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндә антонимликлә бағлы истифадә етдијим бә'зи чалышмалара диггәт јетирәк; һәмин бәһсә аид илк дәрсдә шакирдләри ашағыдакы чалышмалар үзәриндә ишләдирәм:

Чалышма 1. Мәтни охујун, антоним фе'лләри сечиб гаршы-гаршыја јазын.

1. Шәрг беләдир, һәм дишләрини гычыјыр, һәм дә күлүмсәјир,—дејә Фон Волтер отағын пәнчәрәләрини өртдү. (М. Ибраһимов.) 2. О, атасы илә бирликдә сәһәр алагаранлыгда дүкана кедәр, ахшам күн батандан сонра гајыдарды. 3. Нурлу кетди, анчаг онун һәјәчанлы сәси Һәмидин гулағында галды. (Һ. Аббасзадә.)

4) Әкир дә, бичир дә чархлы
нәһәнкләр,
Тез-тез тәјшүмәјир саглам
үрәкләр.
(С. Вурғун.)

5) Ағ сачлы Вурғундур бајагдан бәри
Ачыб китаблары јохлајан бир-бир;
Каһ јазыр, каһ позур, гејдләр
һесабсыз...
Бә'зән фәрәһләнир, бә'зән
дарыхыр.
(Һ. Ариф.)

6) Каһ буланыр, каһ дурулур
хатирәләр.
Көврәк олур хатирәләр.
(Б. Ваһабзадә.)

7) Сусуз дәјирманды евим, ешијим,
Анасыз башыма дүнја һәрләнир.
Мәним севинчимә ким севинәр,
ким?!
Мәним гәһәримә ким гәһәрләнәр?!
(М. Исмајыл.)

Чалышма 2. Һәр бир фе'лә мө'тәризәдә көстәрилән рәгәмләрин сајы гәдәр антонимләр тапмаға чалышын.

Ачмаг (3), әкмәк (3), минмәк (2), јорулмаг (3)...

Тәчрүбә көстәрир ки, биринчи чалышманы шакирдләрин әксәријјәти асанлыгла јеринә јетирир. Чүнки мәтндә јанашы ишләдилмиш антонимләр илк бахышда диггәти чәлб едир. Биринчи чалышма икинчинин дә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсинә көмәк көстәрир. Бир-биринә әкс олан һәрәкәтләри мүгајисә етмәклә шакирдләр икинчи чалышманы да асанлыгла јеринә јетирирләр. Бу заман әсас фәрг ондан ибарәт олур ки, шакирдләрин тапдыглары антонимләр мүхтәлифлији илә сечилир; мәсәлән, **ачмаг**—(бағламаг, өртмәк, сарымаг); **ачмаг**—(бағламаг, бәләмәк, тутмаг) вә с. Бә'зи шакирдләр мө'тәризәдә көстәрилән рәгәмләрин сајындан артыг сөз тапдыглары һалда, бә'зиләри чәтинлик гаршысында галырлар. Ән чох антоним сечәнләр јаздыгларыны охујуб изаһат верирләр.

Фе'лин мәсдәр формасы өјрәдиләркән адәтән онун исим кими һалланмасы, мәнсубијјәтә көрә дәјишә билмәси вә орфографијасына диггәт јетирилир. Мән антоним мәсдәрләр үзәриндә дә чалышмалар апармағы фајдалы һесаб едирәм. Мәсәлән;

Аталар сөзләрини охујун, антоним мәсдәрләри сечиб гаршы-гаршыја јазын.

1. Ајаг үстә өлмәк, диз үстә јашамагдан јахшыдыр. 2. Бир дәфә көрмәк, јүз дәфә ешитмәкдән јахшыдыр. 3. Гурда рәһм етмәк, гојуна зүлм етмәк демәкдир. 4. Узаглашмаг јахынлашмаг үчүн васитәдир. 5. Кәлмәк гонагдан, јола салмаг ев јијәсиндән. 6. Сөјләмәк мәндән, динләмәк сәндән. 7. Дәли илә тапмагданса, ағыллы илә итирмәк јахшыдыр. 8. Пул газанмаг асандыр, хәрчләмәк чәтин. 9. Һәр алмағын бир гајтармағы вар.

Бу нүмунәләрдә шакирдләр әкслик тәшкил едән антоним фе'лләри чәтинлик чәкмәдән тапыб көстәрә вә фикирләрини әсасландыра билирләр.

Ашағыдакы чалышма исә нисбәтән јарадычы характер дашыјыр.

Верилмиш мәсдәрләрә антонимләр тапыб гаршысында јазын.

долмаг—	галамаг—
солмаг—	сојутмаг—
унутмаг—	батмаг—
битмәк—	јеримәк—
һөрмәк—	јыхмаг—

Фе'лин кәләчәк заманы өјрәниләркән ашағыдакы чалышма үзәриндә иш шакирдләр үчүн мараг доғурур.

Бурахылмыш фе'ли антонимләри артырмагла аталар сөзләрини көчүрүн.

1. Һалал артар, һарам....
2. Һалалзада барышдырар, һарамзада... 3. Сөз вар хәстәни сағалдар, сөз вар адамы...
4. Ач әснәјәр, тох....
5. Көзәл көрүнәр, чиркин....
6. Ағ күн ағардар, гара күн... 7. Ач дејәр, дојмарам, тох дејәр.... 8. Сүфрәни јухарыда дүзәрләр, ашағы башдан .... 9. Ата јамагланар, оғул.... 10. Чај сәһрада чошар, дәнизә чатан кими...

Истифадә үчүн сөзләр: вурушдурар, јаралар, батар, гаралдар, будагланар, јығарлар, бүрүнәр, кәрнәшәр, сакитләшәр, ачмарам.

Мә'лумдур ки, фе'лин гејри-гәти кәләчәк заманынын инкарында саит дүшүр (-ма,-мә әвәзинә-м), II вә III шәхсләрдә заман шәкилчиси дә дәјишиклијә мә'руз галыр, ја'ни-ар,-әр әвәзинә-аз,-әз ишләнир. Буну нәзәрә алараг «Заман шәкилчиләринин тәләффүзү вә јазылышы» (§ 61) мөвзусуну тәдрис едәркән ашағыдакы чалышмадан истифадә едирәм; шакирдләр ону јеринә јетирәркән һәм даһа бир сыра аталар сөзләри илә таныш олур, һәм дә гејри-гәти кәләчәк заманын әмәлә кәлмәси гајдасыны мәнимсәјирләр.

Аталар сөзләрини көчүрүн, кәләчәк заман шәкилчиләринин алтындан бир, инкар шәкилчисинин алтындан исә ики хәтт чәкин.

1. Инсан сә'ј вә гејрәти илә танынар, бәзәји илә танынмаз. 2. Ишдән артар, дишдән артмаз. 3. Ачлыгдан кимсә өлмәз, өлән тохлугдан өләр. 4. Бујуран билмәз, һазырлајан биләр. 5. Икид ағзыны ачмаз, әлини ачар. 6. Јатар апармаз, јетән апарар. 7. Ушағы јемәк бөјүтмәз, фәрәһ бөјүдәр. 8. Дар јерә мин дост јерләшәр, бир душман јерләшмәз.

Дүзәлтмә фе'лләр үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкили шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Билдијимиз кими, белә фе'лләрин әксәријјәти башга нитг һиссәләриндән јараныр. Бу фе'лләр үзәриндә иш просесиндә антонимлијә диггәт јетирмәк, антоним сөзләрдән дүзәлтмә фе'л јаратмаға аид чалышмалардан истифадә етмәк фајдалыдыр.

Фе'лләрин семантик инкишафы, антоним исим, сифәт, сај вә зәрфләрин сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә антоним фе'лләрә кечмәси дилин нитг һиссәләри системиндәки гаршылыглы әлагәнин мөһкәмлијинин сүбут едир. Башга нитг һиссәләриндән дүзәлән фе'лләрин тәдрисиндә ашағыдакы чалышмалары шакирдләрә тәгдим едирәм:

Чалышма 1. Антоним сөзләрдән дүзәлтмә фе'лләр әмәлә кәтирин.

Гоһум-јад, гоча-чаван, көк-арыг, бәрк-бош, фәрәһ-кәдәр, ағ-гара, аз-чох, ширин-ачы, дар-кениш, гочаг-тәнбәл.

Чалышма 2. Ашағыдакы дүзәлтмә антонимләри чүмләдә ишләдин.

Күтләшмәк-итиләмәк, ириләшмәк-балачалашмаг, писләмәк-тә'рифләмәк.

Тә'лимдә әјаниликдән истифадә лүғәт үзрә ишләрин сәмәрәлилијини артыран мүһүм васитәдир. Фе'лләрин антономлијини әкс етдирән чәдвәлләр, даһа чох антоними вә синоними олан фе'лләрә аид схемләр бу бахымдан әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, **кетмәк** сөзүнә аид схемә диггәт јетирәк:

Кетмәк сөзүнүн синоним вә антонимләри:

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

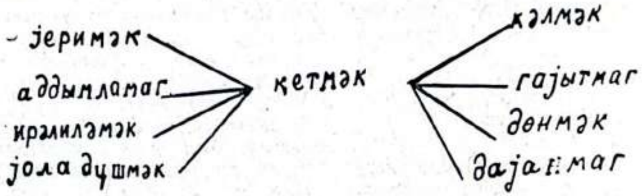

Фе'лин тәдрисиндә антонимләр үзәриндә апарылан практики ишләр барәдә ашағыдакы нәтичәләри сөјләмәк олар: ;

а) шакирдләрин лүғәт еһтијаты даһа да зәнкинләшир, онларда үслуби, орфографик вә орфоепик вәрдишләрин формалашдырылмасы интенсивләшир;

б) фе'лләрин лексик-семантик мә'налары әтрафлы дәрк олунур, лексика бәһси үзрә алынмыш биликләр кенишләнир вә дәринләшир.

●

Тә'лим-тәрбијә просесиндә сәррраст ифадәләрдән истифадәјә даир

Јусиф ЈУСИФОВ

Исмајыллы шәһәр 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

«Елә атмача сөзләр олур ки, бунлар чох мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини һејрәт едиләчәк гәдәр сәррраст ифадә едир».

В. И. ЛЕНИН.

Мән узуниллик иш тәчрүбәмдә һисс етмишәм ки, мүәллим истәр дәрс просесиндә, истәр синифдәнхарич мәшғәләләрдә, истәрсә дә шакирдләрлә апарылан сөһбәтләрдә јери кәлдикчә һазырчаваблыға аид нитг мәсәләләриндән, һикмәтли ифадәләрдән, ел мәсәлләриндән вә с. истифадә етдикдә шакирдләр үчүн чох мараглы олур; бу һәм мүәллимин нитгинин кәсәрини артырыр, һәм мәшғәләләрә онларын марағыны гүввәтләндирмәјә тә'сир көстәрир, һәм дә мүәјјән тәрбијәви әһәмијјәт дашыјыр. Зәнн едирәм ки, мүәллимин нитгинин мәһз бу бахымдан да зәнкинлији онун пешә һазырлығыны шәртләндирән тәләбләрдән бири һесаб едилмәлидир. Унутмаг олмаз ки, мүәллимин нитги онун ән гүввәтли тә'лим-тәрбијә силаһыдыр. Бу силаһ нә гәдәр кәсәрли оларса, о шакирдләрин зеһнинә, гәлбинә бир о гәдәр асанлыгла јол тапа биләр.

Мән тарихи шәхсијјәтләрин, јазычы, шаир, натиг, алим вә мүтәфәккирләринин һәјатындан, шифаһи халг әдәбијјатындан, бәдии әсәрләрдән мүвафиг нүмунәләрини сечиб хүсуси дәфтәрдә гејд едир вә өз һафизәмә көчүрмәјә чалышырам ки, онлардан тә'лим-тәрбијә просесиндә јери кәлдикчә истифадә едим. Һәмин нүмунәләрдән һансы мәгамларда вә һансы мәгсәдлә истифадә етмәјин мәгсәдәујғунлуғу барәдә сөһбәт ачмаг ајрыча вә чох кениш бир мөвзудур. Одур ки, мән бу јазымда јалныз бә'зи нүмунәләри мисал кәтирмәклә кифајәтләнмәји нәзәрдә тутмушам.

1. Һәбиби ушаглыгда Учарын Бәркүшад кәндиндә гузу отарырмыш. О вахт шикара чыхмыш Ағгојунлу Султаны Султан Јагуб өз јахын адамлары илә она раст кәлир. Өз јаверләриндән бирини көндәриб гузуларын саһибини сорушмаг истәјир. Јавәр ушағын јанына кәлиб сорушур:

—Нә јығырсан?

—Чөр-чөп.

—Чөр нәдир, чөп нәдир?

—«Чөп» дик дуранлардыр, «чөр» јыхыланлар.

—Бу гузулар киминдир?

—Гојунларын.

—Кәндинизин бөјүкләри кимләрдир?

—Өкүзләр.

—Мән демәк истәјирәм ки, кәндинизә бир бөјүк адам кәлсә онун габағына ким чыхар?

—Көпәкләр.

Јавәр гәзәбләниб дејир:

—Нә чапардым сәни.

Ушаг чаваб верир:

—Чап ки, јолдашларындан кери галмајасан?—дејә Һәбиби јенә һазырчаваблыг көстәрир.

Јавәр һәмин сөһбәти кәлиб Султана данышыр. Һазырчаваблығы, мәзәли сөһбәти севән Султан Јагуб ушағын чох истe'дадлы олдуғуну баша дүшүб, ону сараја кәтирир, тә'лим вә тәрбијәси илә мәшғул олур. Сонралар Һәбиби көркәмли сәнәткар кими мәшһурлашыр. XV әсрдә Шаһ Исмајыл Хәтаи сарајында «Ләкшүәра» ләгәбини газанан шаир олур.

2. Руһаниләр Һәләб шәһәриндә Нәсиминин дири-дири сојулмасына фитва вермишдиләр. О, өлүм ајағында да өз фикриндән дөнмүр, «Әнәл һәг!» («Мәнәм аллаһ!»)—дејир.

Шаирин бу мәтанәти гаршысында өзүнү итирән заһидләрдән бири истеһза илә сорушур:

—Сән ки, һәгсән, бәс нијә ганын ахдыгча саралырсан?

Һазырчаваб сәнәткар гүрурла дејир:

—Бәли, рәнким саралыр. Мән әбәдијјәт үфүгләриндә доғмуш ешг күнәшијәм. Күнәш гүруб едәндә рәнки саралар.

3. Бир күн ашпаз дүканы гаршысында кабаба бахыб бир парча чөрәјини јејән бир јохсулдан ашпаз јемәк һаггы истәјир... Ашпаз ону тутуб газынын јанына апарыр. Молла Нәсрәддин дә газынын јанында имиш. Газы бу шикајәтә бахмағы Моллаја һәвалә едир. Молла ашпаза дејир ки, бу киши кабаб јемәдији һалда, ондан нијә пул истәјирсән? Ашпаз дејир ки:—О, кабаба көзү илә бахыб, бурну илә гохусуну чәкиб, бу һаггы истәјирәм...

Молла чибиндән бир кисә пул чыхарыб ашпаза көстәрир вә онун гулағынын дибиндә пуллары силкәләјир вә сонра сорушур:—Көрдүнмү? Бу киши кабабы көзү илә көрүб, бурну илә гохуламышды. Сән дә пул кисәсини көзүнлә көрдүн, сәсини гулағынла ешитдин. Сәнә чатасы һагг анчаг бу ола биләр. Һаггыны алдын, ди јери, чых кет!

4. Ширван ханы Шәки ханына елчи көндәрибмиш. Елчи бир гәдәр ахсајырмыш. Шәки ханы ону көрчәк лағла дејир:

—Јә'ни Ширван ханы бир адам тапмады ки, бура көндәрә?

Елчи чаваб верир:

—Адам варды, адамларын јанына көндәрди. Мәни дә сизин јаныныза...

5. Мәшһур рус јазычысы И. С. Туркенев бир дәфә ресторанда өзүнә јер тапыб јемәјинә башлајыр. Әтрафда бош јер олмур. Бир мәшһур кенерал бир әлиндә бошгаб, бир әлиндә бакал јер ахтарыр. Түркеневин үст-башына, палтарына бахыб онун јанына кәлир. Јазычы она әһәмијјәт вермәјиб чөрәјини јејир. Бундан гәзәбләнән кенерал дејир:

—Еј бура бах, мөһтәрәм чәнаб, һејванла инсан арасында фәргин нә олдуғуну билирсәнми?

—Әлбәттә, билирәм, фәрг ондадыр ки, һејван ајаг үстүндә јејәр, инсан исә отурдуғу јердә,—дејә чаваб верир.

6. XIX әср италјан сәһнәсинин мәшһур артисти Салвини (1829—1916) бир тамаша заманы сәһнәдә чыхыш едәркән образын дилиндән «Ат кәтирин мәнә, ат!»—дејә салона мүрачиәт едир.

Бу вахт тамашачылардан бириси:

—Ат јохдур, ешшәк вар, кәтириб кәлсин?—дејә сөз атыр.

—Кәл, кәл... Ешшәк дә олар!— дејә артист өзүнү итирмир.

7. С. Ә. Ширванинин Шамахыда Мири адлы бир гоншусу вармыш. Мири бир күн евиндә мәчлис дүзәлдир, лакин шаири чағырмыр.

Мири мәчлиси ше'рлә ачмаг истәјиб дејир:

—Мәчлис аһәстә олуб өз Мирисијлә...

Нә гәдәр һыгганырса ардыны кәтирә билмир. Тез оғлуну Сејид Әзимкилә көндәрир ки, шаир икинчи мисраны гошсун.

Шаирдән чаваб кәлир:

...О бир гәләтди едиб, һәм өлүсү, һәм дирисијлә!»

8. М. Ә. Сабирин «Суал-чаваб» ше'риндә дејилир:

—Көрмә!—Баш үстә, јумарам
көзләрим.
—Динмә!—Мүт'ијәм, кәсәрәм
сөзләрим.
Бир сөз ешитмә!—Гулағым
бағларам.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

—Күлмә!—Пәкеһ. шаму-сәһәр
ағларам.
—Ганма!—Бачармам? Мәни мә'зур
тут,

Бојләчә тәклифи—мәһалы унут!
Габили-имканмы олур ганмамаг?
Мәчмәри-нар ичрә олуб јанмамаг?
Ејлә хәмуш атәши-сузаныны,
Гыл мәни асудә, һәм өз чаныны!—

дејә чаваб верир.

9. Өмәр Хәјјамын бир рүбаисиндә дејилир:

Хәбәрсиз көнлүмдән мән чана
кәлдим,
Бу дәрдли чанымдан әфгана кәлдим,
Мәнсиз дә дүнјанын иши кечәрмиш,
Әчәба нә үчүн чаһана кәлдим?

10. Азәрбајчан бајатыларындан бириндә дејилир:

Бу гала **бизим** гала,
Һәмишә бизим гала.
Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, изим гала!

11. Әрәстундан сорушурлар:

—Сән адамларын чохундан нә илә фәргләнирсән?

—Онлар јемәк үчүн јашајырлар, мән исә јашамаг үчүн јејирәм,—дејә чаваб верир.

12. Ә. Һагвердијев «Мирзә Сәфәр» һекајәсиндән һеч кәсә баш әјмәјән, дүзлүјү, садәлији, өз әлинин зәһмәти илә јашамағы үстүн тутан сәчијјәви вә ибрәтамиз бир образ јаратмышдыр.

—Мирзә, мәним кағызымы, мүмкүнсә, јаз апарым.

—Дајан, бу саат јазарам; әлимдә өзкә иш вар.

Билирсиниз, мән Һәсәнағанын гоһумујам.

Мирзә гәләми әлиндән бурахыб, кишинин көзләринин ичинә бахды.

—Доғрудан Һәсәнағанын гоһумусан?

—Доғрудан.

—Сән аллаһ Һәсәнағанын гоһумусан?

—Валлаһ доғру дејирәм.

—Сән һәзрәт Аббас Һәсәнағанын гоһумусан?

—Һәзрәт Аббас һаггы Һәсәнағанын гоһумујам.

—Декинән сән өл Һәсәнағанын гоһумујам.

—Сән өл Һәсәнағанын гоһумујам.

—Бәс елә исә кәл мин мәним бојнума. Нејләјим Һәсәнағанын гоһумусан. Көзлә, вахтында кағызын һазыр олар апарарсан...

Әлбәттә, belә нүмунәләр сајсыз-һесабсыздыр. Мүәллимин әсл һүнәри онлардан јерли-јериндә истифадә етмәји бачармағындадыр.

Ону да дејим ки, мәним шакирдләрим дә бир чох һәмин нүмунәләри топламаға хүсуси һәвәс көстәрирләр. Бу ишдә онлара көмәк көстәрмәји—мәсләһәтләр вермәји өзүмә борч билирәм. Вердијим мәсләһәтләрә әсасән һәмин шакирдләр «Азәрбајчан јазычыларынын һәјатындан дәгигәләр», «Атмачалар», «Нијә belә дејирик» вә с. китаблардан истифадә едир, јашлыларын сөһбәтләриндән ешитдикләри, бәдии әсәрләрдән тәсадүф етдикләри мараглы нитг нүмунәләрини, һикмәтли ифадәләри, атмачалары вә с. өз албом-дәфтәрләринә көчүрүр, инша јазыларында, дивар гәзетләринә јаздыглары мәгаләләрдә вә с. онлардан истифадә етмәјә чалышырлар.

CamScanner ile tarandı

Әдәбијјатын тәдрисиндә јухары синиф шакирдләрини аилә һәјатына һазырламаг имканлары

Маһмуд САДЫГОВ

Хачмаз рајонундакы Галаған кәнд орта мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим

Шакирдләри аилә һәјатына һазырламаг бахымындан орта мәктәбдә өјрәдилән әдәбијјат фәнинин хүсуси әһәмијјәти вардыр. Бу бахымдан VIII синифдә тәдрис олунан «Хосров вә Ширин» (Н. Кәнчәви), «Лејли вә Мәчнун» (М. Фүзули) поемалары даһа сәчијјәвидир. Севки вә мәһәббәтин үлвилији, бәшәрилији гырмызы бир хәтт кими бу әсәрләрдән кечир. Лакин шакирдләри аилә һәјатына һазырламагда belә әсәрләрин имканларындан кифајәт гәдәр истифадә олунмамышдыр. Тәхминән онииллик тәчрүбә вә мүшаһидәмиздә ајры-ајры мүәллимләрлә сөһбәтләрә әсасән дејә биләрәм ки, бә'зи әдәбијјат мүәллимләри тә'лим тапшырыгларынын формал јеринә јетирилмәсинә чалышараг, шакирдләрин аилә һәјатына һазырланмасында әдәбијјатын мүстәсна ролу вә әһәмијјәтини, демәк олар ки, нәзәрә алмырлар. Бу исә, һәр шејдән әввәл, онунла әлагәдардыр ки, севки, мәһәббәт кими интим анлајышлар узун мүддәт мәктәб һәјатында гапалы, өртүлү саһәләр кими галмышдыр. Севки вә мәһәббәт мөвзулу бәдии әсәрләрин дәрсдә сәтһи тәһлили, чох вахт исә тәһлил едилмәдән охунмасынын шакирдләрин өзләринә тапшырылмасы, јенијетмә гәлбиндә чүчәрмәкдә олан севки вә мәһәббәт һиссләрини бајағылашдырыр вә кобудлашдырырды. Belә «үстүөртүлү дәрсләр» нәтичә е'тибарилә кәләчәкдә кәнчләр арасында аилә һәјаты гурмаға јүнкүл мүнасибәт һалларынын чохалмасынын вә уғурсуз аиләләр проблеминин ортаја чыхмасынын әсас сәбәбләриндән бири олур. Буну нәзәрә алараг мән әдәбијјат фәнинин тәрбијәедичи имканларыны һәмишә өн плана чәкмәјә чалышмышам. Belә һесаб етмишәм ки, шакирдләрин аилә һәјатына һазырлығы әдәбијјат тә'лиминин үмдә вәзифәләриндән бири олмалыдыр. Једдинчи синифдән башлајараг тәдричән шакирдләри аилә һәјатынын бир сыра мүһүм анлајышлары илә таныш етмәкдә бу синфин әдәбијјат дәрсләриндә өјрәдилән бә'зи әсәрләрин имканларындан истифадә етмәк мәгсәдәујғундур. Н. Кәнчәвинин «Једди көзәл» поемасындан «Хејир вә Шәр» һекајәсинин тәдриси бу бахымдан сәчијјәвидир. «Хејир вә Шәр» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш заманы шакирдләрин диггәтини һекајәдәки ашағыдакы мисралара чәлб едирәм:

Никаһ ки, бирлијин әзәл шәртидир,
Онунла нәсилләр инкишаф едир.

Даһи шаирин бу мисраларындан шакирдләр баша дүшүрләр ки, аилә гурмагда никаһ нәинки вачибдир, һәм дә онун васитәсилә јер үзүндә инсан нәсли артыр вә инкишаф едир. Елә бурадача шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, даһи Низаминин 800 ил бундан габаг узагкөрәнликлә дедији бу сөзләр бизим социализм чәмијјәтиндә даһа да актуал сәсләнир. Тәрәфләрин көнүллү разылығы вә бәрабәрлији илә шәртләнән никаһ мүасир совет аиләсинин әхлаги вә һүгуги әсасыны тәшкил едир.

Өлкәмиздә аилә дөвләт тәрәфиндән горунур вә она мүнтәзәм гајғы көстәрилир.

Беләликлә, VII синифдән башлајараг әдәбијјат дәрсләринин тәрбијәви потенсиалынын, јери кәлдикчә, шакирдләрин аилә һәјатына һазырлығына јөнәлдилмәси, јухары синифләрдә бу ишин даһа кениш планда апарылмасына зәмин јарадыр. Шакирдләр VIII синифдә Н. Кәнчәвинин лирикасыны вә «Хосров вә Ширин» поемасыны өјрәнәркән бөјүк шаиримизин аиләјә мүнасибәти, севки вә мәһәббәт һаггында идејалары илә даһа јахындан таныш олмаг имканы әлдә едирләр. Чүнки «Низами лирикасында ичтимаи мотивләр. Мәһәббәтин тәрәннүмү» үмум-

Scanned with CamScanner

тәһсил мәктәбләринин V-XI синифләри үчүн әдәбијјат програмында (Бакы, 1986, сәһ. 35) тә'лим просесинин вәзифәләриндән бири кими гаршыја гојулмушдур. Низами лирикасынын мајасыны, руһуну тәшкил едән мәһәббәтин тәрәннүмүнүн дәрсликдә вә мүнтәхәбатда, демәк олар ки, нәзәрә алынмамасы исә тәәссүф һисси доғурур. Һалбуки јухарыда гејд етдијимиз програм тәләбләринин өјрәдилмәсинә ики дәрс сааты ајрылмышдыр. Бу дәрс саатларынын бириндә «Низами лирикасында ичтимаи мотивләр», икинчи саатда исә «Низами лирикасында мәһәббәтин тәрәннүмү» мөвзулары өјрәдилир. Буну нәзәрә алараг биз шакирдләрә Низами лирикасында мәһәббәтин тәрәннүмүнүн үстүн јер тутмасыны конкрет бәдии нүмунәләр «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» гәзәлләри васитәсилә әјаниләшдирмәјә чалышырыг. Һәр ики гәзәл шакирдләрә тез-тез радио вә телевизијадан сәсләнән, романс кими танышдыр. Дәрс просесиндә бу романсларын ССРИ халг артисти Бүлбүлүн вә мүғәнни Фиридун Меһдијевин ифаларында сәсләндирилмәси «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» гәзәлләринин мәзмунунда ифадә олунмуш поетик јүкүн шакирдләр тәрәфиндән гавранылмасыны асанлашдырмагла бәрабәр, естетик-емосионал тә'сир онлары һејрәтләндирир, бәшәр һәјатында мәһәббәтин әбәдилијинә вә илаһи күчүнә онларын инамыны бир даһа тәсдигләјир. Низами лирикасында мәһәббәт мотивләринин шәрһинин јекунунда, шаирин шәхси һәјатына истинад едилмәси—һәјат јолдашы Афага олан сонсуз мәһәббәтини өмрүнүн ахырынадәк хатырламасы вә әзиз тутмасы, оғлу Мәһәммәдә өјүд вә нәсиһәтләринин шакирдләрин нәзәринә чатдырылмасы даһи шаиримизи онлара устад сәнәткар олмагдан әлавә, һәм дә гәлби даим мәһәббәтлә дөјүнән меһрибан аилә башчысы, гајғыкеш ата кими дә севдирир. Мәһз һәјатда вә севкидә Низами нүмунәси шакирдләрә Низами кими меһрибан ата, вәфалы вә гајғыкеш әр олмағы, даһа конкрет десәк севиб-севилмәји өјрәдир. Чүнки «Севмәји өјрәтмәк, севкини дәрк етмәји өјрәтмәк, хошбәхт олмағы өјрәтмәк—өзүнә һөрмәт етмәји өјрәтмәк, инсанлыг ләјагәтини өјрәтмәк демәкдир» (А. С. Макаренко. Мүрик фикирләр аләминдә. Бакы. 1975. сәһ. 138).

Көркәмли совет педагогу А. С. Макаренконун бу фикирләрини ејни илә Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасына да шамил етмәк олар. Шакирдләр тә'лим просесиндә бу поеманын мәзмуну, идеја-бәдии хүсусијјәтләрини өјрәндикчә, јәгин едирләр ки, Низами Шәргдә илк дәфә олараг јаратдығы мүсбәт гадын образы—Ширин васитәсилә шаһзадә Хосрову тәрбијә едир, она һәгиги севкинин нә олдуғуну анладыр, даһа конкрет десәк она севмәји, севилмәји өјрәдир. Севкинин гадир күчү илә Ширин Хосровун бәд әмәлләрини ислаһ едир, ону әдаләтли, хејирхаһ, рәијјәти севән һөкмдар олмаға чағырыр.

Дүнјада зүлм етмәк гочаглыг дејил,
Рәијјәт бәсләмәк чох јахшыдыр бил.

Поеманын мәзмуну үзәриндә ишин сонунда шакирдләрә ајдын олур ки, Хосров Ширинин мәһәббәтинә лајиг, вәфалы, һәссас гәлбли севән бир кәнчдир. Кечә вахты јатағында оларкән Ширујә тәрәфиндән гәфил, ағыр хәнчәр зәрбәси алан вә өлүм ајағында сусузлугдан јанан Хосров, һәјатындан артыг севдији Ширини јухудан ојатмаға гыјмыр, буну өзүнә рәва билмир. Бу бахымдан поеманын характерик олан «Хосровун өлдүрүлмәси» һиссәсиндән ашағыдакы мисралара шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм:

Башыма кәләни көрәрсә әкәр,
Бир даһа јатмајыб көз јашы төкәр.
Јахшысы будур ки, галсын диләјим,
Мән өлүм, гој јатсын јорғун мәләјим.

Мараглыдыр ки, шакирдләр Хосровун өлүм ајағындакы бу чүр һәрәкәтини әсил кишилик мәтанәти кими гијмәтләндирир, ону одлу бир еһтираслa севән мәрдлик вә сәдагәтлилик символу тәк тәгдир едирләр. Шакирдләр бу чүр гәнаәтә кәлдикләрини Ширинин Хосровун өлүмүнә дөзмәјәрәк өзүнү өлдүрмәси епизоду һаггында да сөјләјирләр.

Көтүрдү өртүјү, тапды јараны
Әјилди бир дәфә өпдү јараны,
Јаранын јерини өјрәнән пәри
О јердән дөшүнә вурду хәнчәри...

Бу мисраларын шакирдләрин гәлбиндә доғурдуғу күчлү емосионал тә'сир вәфа, сәдагәт, е'тибар кими јүксәк әхлаги фәзиләтләр һаггында онларын тәсәввүрүнү даһа да долғунлашдырыр, мәктәбли оғлан вә гызларда севкијә чидди һәјати мәсәлә бахымындан јанашмагда мәс'улијјәт һиссини формалашдырырам.

Бундан башга, «Хосров вә Ширин» поемасында гызлыг ләјагәти вә исмәтинин горунмасына, аилә гурмагда гәдим вә милли елчилик адәтимизин вачиблијинә аид дә гијмәтли фикирләр вардыр. Тә'лим просесиндә һәмин фикирләрин шакирдләрин нәзәринә чатдырылмасыны да аилә һәјатына һазырлыг ишиндә мәгсәдәмүвафиг һесаб едирик. Биз буну нәзәрә алараг Ширин образыны тәһлил едәркән гејд едирик ки, Низами Ширини һеч дә идеализә етмәмиш, ону анадан кәлмә һәр шеји билән кими тәсвир етмәмишдир. Ширин динамик инкишафда верилән бир характердир. Бүтүн кәнчләр кими онун да мәсләһәтә, бөјүк сөзүнә еһтијач олмушдур. Ширин үчүн белә мүдрик бөјүк, јол көстәрән бибиси Мәһин Бану иди. Поеманын мәзмунундан «Мәһин Банунун Ширинә өјүд вермәси» парчасынын шакирдләрә хатырладылмасы вә һәмин парчадан характерик олан

Ширин диләр тутар, мин бир сөз дејәр
О ширин һалваны мүфтәчә јејәр вә ја
Көрсә ки, вәфалы, исмәтли гызсан,
Елчи көндәрәчәк адәтлә, инан
Адын бу дүнјада намуслу галар,
Оларсан чаһанда бөјүк һөкмдар.

мисраларыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмагла фикрими әјани сүбутла изаһ едирәм. Бу мисралардан шакирдләр белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, Азәрбајчан халгы гәдим заманлардан башлајараг гызлыг исмәтинә, гызлыг ләјагәтинә һәмишә чидди тәләблә јанашмыш вә бу тәләбләр мүасир азәрбајчанлы гызлары үчүн дә өз актуаллығыны итирмәмишдир. Мүасир Азәрбајчан аилә һәјатынын зәрури бир вәсиләси олан гәдим елчилик адәтимиз дә әмәли әһәмијјәтини сахламагда давам едир.

XVI әсрдә јашајыб-јаратмыш мәшһур Азәрбајчан шаири М. Фүзулинин јарадычылыг нүмунәләри дә шакирдләрин аилә һәјатына һазырланмасында мүһүм тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Там мә'насы илә саф, дәруни ешг вә мәһәббәтлә јоғрулмуш Фүзули сәнәти «инсаны нәчибләшдирир, онда сәдагәт, сәмимијјәт, вәфа, фәдакарлыг кими көзәл әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә едир» (Һ. Араслы, К. Ејвазов, Әдәбијјат, VIII синиф үчүн дәрслик. Бакы, 1975. сәһ. 97).

Бу бахымдан «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси просесиндә шакирдләрин диггәтини ики әсас чәһәтә јөнәлдирәм. Бунлардан биринчиси валидејн-өвлад мүнасибәтләри, икинчиси исә ашиг-мә'шуг мүнасибәтидир. Поемада һәр ики чәһәт чох күчлү милли колоритдә верилмишдир ки, бу да тәбиидир. Чүнки валидејн-өвлад мүнасибәтләри һеч бир халгда биздәки гәдәр тарихән гәдим, чидди вә сабит олмамышдыр. Заманын һәр һансы бир гурулушундан, әсриндән асылы олмајараг ата-оғул, ана-гыз, үмумиликдә валидејн-өвлад мүнасибәтләри һәмишә чох чиддиликлә көзләнилмишдир. Ата, ана үзүнә ағ олмаг өвлад үчүн ән бөјүк бағышланмаз сәһв һесаб едилмишдир. Ана гызын тәрбијәсиндә ән мүһүм сима, һәм дә мәс'ул бир шәхсдир. Бу бахымдан характерик олан «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» парчасындан ашағыдакы мисралара шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм.

Тәмкини чүнуна гылма тәдбил!
Гызсан, учуз олма, гәдрини бил!
Һәр сурәтә әкс кими бахма!
Һәр көрдүјүнә су кими ахма!

Шакирдләр гејд едирләр ки, анасынын Лејлијә вердији бу нәсиһәтләр мәзмунча, бүкүнкү аналарымызын өз гызларына вердији нәсиһәтләрин ејнидир. Гызлыг ләјагәти, гызлыг исмәти јалныз ата-аналарын дејил, үмумән Азәрбајчан халгынын ән гијмәтли мә'нәви сәрвәтләриндән биридир.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында ата-оғул мүнасибәтләри дә кениш јер тутур. Фүзули даһијанә бир усталыгла вә илһамла оғлунун јолунда һәр чүр әзаб-әзијјәтләрә гатлашан, онун сәадәти вә хошбәхтлији уғрунда һәјатынын сонуна гәдәр чарпышан мәғрур, һәм дә көврәк бир ата сурәти јаратмышдыр. Тәбибләрдән, мүгәддәс јерләрдән бир кәрамәт көрмәјән ата өлүм ајағында сәһраја кедәркән Мәчнуну тапыр, оғлу илә видалашыр. Сонра

CamScanner ilə taranıb
Scanned with CamScanner

евинә гајыдараг сон нәфәсиндә дә Мәчнун дејәрәк чаныны тапшырыр:

Дәрдинә булунмаз олду дәрман,
Мәчнун деди, верди агибәти чан.

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш заманы шакирдләрин нәзәринә чатдырылан ата вә ана илә бағлы белә әдәби нүмунәләр вә епизодлар, һәмчинин бунларын тәһлили, шакирдләрдә ата вә анаја һөрмәт, мәһәббәт һиссләри ашыламагла бәрабәр, һәм дә валидејнлик вәзифәләринин маһијјәти барәдә онларын тәсәввүрүнү кенишләндирир.

Поемада шакирдләрин нәзәринә чатдырылан икинчи мүһүм чәһәт севәнләрин бир-биринә олан мүнасибәтидир ки, Фүзули буну Лејли вә Мәчнунун шәхсиндә гәләмә алмышдыр.

Гејд едирәм ки, Лејли вә Мәчнун валидејнләринә дәрин һөрмәт вә мәһәббәт бәсләдикләри кими, севкидә дә мәтин, вәфалы вә сәдагәтли олмушлар. Һәр бир шакирдә јахшы мә'лумдур ки, «Лејли вә Мәчнун» поемасы ики кәнчин севки вә мәһәббәтиндән, онларын бу јолда үзләшдикләри мәһрумијјәтләрдән бәһс едир. Бунунла белә мән онларын диггәтини белә бир суала чәлб едирәм ки, нәдир севки, онун маһијјәти, мә'насы нәдән ибарәтдир? Поемада ону шәртләндирән чәһәтләр нәләрдир? Бу суала чаваб олараг шакирдләр севки һаггында мүхтәлиф мәзмунлу мүлаһизәләрини билдирмәклә јанашы, конкрет белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, севкинин әсасыны вәфа, е'тибар, сәдагәт тәшкил едир ки, Лејли вә Мәчнун мәһәббәтинин дә бөјүклүјү, үлвилији бундадыр. Шакирдләр фикирләринин әјани сүбуту кими, әсәрин бу бахымдан характерик олан һиссәләриндән бирини— Лејлинин зорла Ибн-Салама нишанланмасы вә әрә верилмәсини хатырлајырлар. Дөврүнүн һүгугсузлуғуна табе олуб бојун әјән, лакин бүтүн варлығы илә Мәчнуну севдијиндән, илк мәһәббәтинә садиг галан Лејли ағлын, зәканын күчү илә чаду-питијә инанан Ибн-Саламы алдадараг дејир: «Мәктәбә кедән заманларда мәнә бир мәләк раст кәлиб билдирмишдир ки, әкәр бир кәсә әрә кетмиш олсам, мәни дә, о шәхси дә тәләф едәчәкдир. Инди һәмин мәләк мәним көзүмә көрүндүкчә горхуб дәһшәтә дүшүрәм. Сән бир мүддәт мәндән узаг долан, мүаличә олмағыма чалыш ки, дүшдүјүм ваһимәдән гуртара билим» (Әдәбијјат мүнтәхәбаты. Бакы, 1985, сәһ. 145).

Шакирдләри олдугча мүтәәссир едән бу парчаја диггәт јетирилмәси онларда севкинин һәр шејә гадир күчүнә инам һисси тәрбијә едир, әсл севкинин өтәри һиссләрдән, әјләнчәләрдән узаг, мүгәддәс бир дујғу олмасы гәнаәтини даһа да күчләндирир.

Беләликлә, бизим «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун» поемаларынын тәдриси просесиндә шакирдләрә ашыламаг истәдијимиз мөвчуд тәрбијәви тә'сирләрин мәзмуну нәтичә е'тибарилә ашағыдакылардан ибарәтдир.

Биринчиси, Низами вә Фүзули ирсиндә валидејн-өвлад мүнасибәтләринин бәдии һәлли халгымызын чохәсрлик аилә адәт-ән'әнәләринин реал тәчәссүмүдүр. Мүасир Азәрбајчан аиләсинин милли характери гәдим аилә тарихимизин билаваситә давамынын нәтичәсидир.

Икинчиси, севәнләрин давраныш мәдәнијјәти вә интим мүнасибәтләри «мүасирлик» адландырылан бајағылыг вә психолокијасы илә дејил, мајасы абыр-һәја илә тутулмуш мүтәрәгги милли хүсусијјәтләримиз әсасында формалашдырылмалыдыр.

CamScanner ile tarandı

Лирик силсиләнин тәдриси мәсәләләри

Әләддин ӘЗИМОВ

Чәлилабад рајону, Аллар кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Сон дөвр Азәрбајчан поезијасында силсилә ше'рләрә мараг хејли артмышдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, әдәби просеси аз-чох изләјән јухары синиф шакирдләри силсилә ше'рләрин форма, мәзмун вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини баша дүшмәкдә чәтинлик чәкирләр. Ону да гејд едәк ки, силсилә ше'рләр проблеми Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында јени мәсәләдир вә әдәбијјатымызын совет дөврүнү әһатә едән X синиф дәрслијиндә (М. Ариф, П. Хәлилова, Маариф, Бакы, 1988) өз изаһыны тапмамышдыр. Јалныз дәрслијин бир нечә јериндә (сәһ. 105, 115) бә'зи силсилә ше'рләр һаггында гыса мә'лумат верилмишдир.

V-XI синифләр үчүн әдәбијјат програмынын изаһат вәрәгәсиндә дејилир: «Мүәллим програмда гејд олунан бә'зи нәзәри мә'луматларла мәһдудлашмамалыдыр, еһтијач олдуғу тәгдирдә башга нәзәри анлајышлары да шакирдләрә изаһ етмәлидир» («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1986, № 3, сәһ. 35). Фикримизчә, тәдрис материалынын мәзмунуна ујғун олараг X (јени структурла XI) синифдә силсилә ше'рләр һаггында илкин нәзәри мә'лумат верилмәсинә чидди еһтијач вардыр.

Мән бу ишә програмда нәзәрдә тутулмуш ардычыллыға әсасән X (XI) синифдә С. Рүстәмин «Тәбризим» ше'ри илә башлајырам. Бу заман силсилә ше'рләр ифадәсини өн плана чәкирәм. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, биздә «лирик силсилә» термини әвәзинә «силсилә ше'рләр» ифадәси ишләдилир. Шаирләр бу формада јазылмыш ше'рләри «силсилә ше'рләр» адландырыр вә әдәби просеслә мәшғул олан әдәбијјатшүнаслар да һәмин ифадәни елә бу шәкилдә ишләдирләр. Әлбәттә, лирик силсилә термининдәки «лирик» сөзү шәрти характер дашыјыр. Чүнки силсилә ше'рләр һеч дә һәмишә лирик характерли олмур. Поезијада лирик-епик вә сатирик силсилә анлајышы да мүмкүндүр.

Сонра шакирдләрә лирик силсилә өзүнәмәхсус формасы, композисија вә сүжети олан жанр кими тәгдим едәрәк көстәрирәм ки, ејни мөвзуда вә ејни руһда јазылмыш бир нечә ше'р вә ше'рләр топлусу силсилә тәшкил едә билмәз. Башга сөзлә десәк, Вәтән вә ја дағлар һаггында јазылмыш 5—10 ше'ри лирик силсилә адландыра билмәрик. Лирик силсиләнин жанр хүсусијјәтләри поема илә мүгајисәдә даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Поема бүтөв парча вә һиссәләрдән, лирик силсилә илә биткин ше'рләрдән ибарәтдир. Бә'зи истисналары чыхмаг шәрти илә поеманы тәшкил едән парча вә һиссәләри ваһид поетик мәтн кими гаврамаг вә баша дүшмәк чәтиндир. Лирик силсиләни тәшкил едән поетик миниатүрләр, фрагментләр исә биткин ше'рләрдир вә онлар бир-бириндән ајрылыгда белә, бир бәдии ваһид кими һеч бир шеј итирмир.

Шакирдләрә Азәрбајчан совет поезијасында лирик силсиләнин јаранма тарихи барәдә дә мә'лумат верирәм. Баша салырам ки, Азәрбајчан совет ше'ринин илк онилликләриндәки поетик нүмунәләрә нәзәр салдыгда, С. Вурғун, Р. Рза, С. Рүстәм, М. Мүшфиг, М. Раһим кими шаирләрин јарадычылығында бә'зи лирик вә сүжетли ше'рләрин бир нечә һиссәдән ибарәт олмасы факты илә растлашырыг. Бу шәкилдә һиссәләрә парчаланмыш ше'рләри лирик силсиләнин башланғычы һесаб етмәк олар. Бөјүк шаиримиз С. Вурғунун «Авропа хатирәләри» (1947—1950) Азәрбајчан совет поезијасында илк лирик силсилә һесаб едилир. С. Рүстәмин Чәнуби Азәрбајчан мөвзусуна һәср олунмуш «Чәнуб ше'рләри» силсиләси дә тәхминән бу дөврдә јаранмышдыр.

Лирик силсилә һаггындакы илкин нәзәри мә'луматдан сонра Азәрбајчан совет поезијасында сијаси лириканын устадларындан бири һесаб едилән С. Рүстәмин «Тәбризим» ше'рини шаирин «Чәнуб ше'рләри» силсиләсинин фонунда тәһлил етмәјә чалышырам вә көстәрирәм ки, С. Рүстәм јарадычылығынын бөјүк вә һәм дә уғурлу бир һиссәсини тәшкил едән «Чәнуб

Scanned with CamScanner

ше'рләри» лирик силсиләси ағрылы јаддашын (мә'лум олдуғу кими Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шаир Совет Ордусу сыраларында Чәнуби Азәрбајчана кетмишдир) вә вәтәндаш нараһатлығынын мәһсулудур. Шаирин бу әсәрләри 1950-чи илдә ССРИ Дөвләт мукафатына лајиг көрүлмүш «Ики саһил» китабында топланмышдыр. Хүсуси олараг гејд едирәм ки, «Чәнуб ше'рләри» лирик силсиләси илләр кечдикчә јени әсәрләрлә зәнкинләшмиш, силсилә ше'рләр чәрчивәсини дағыдараг, биткин вә санбаллы бир китаба— «Тәбризим» (Јазычы, Бакы, 1986) китабына чеврилмишдир. Бу китаб бир сыра структур әламәтләри илә диггәти чәлб едир. Әввәла, ејни мәзмуну— Чәнуб мөвзусуну мүхтәлиф көрмә бучагларындан әкс етдирән ајры-ајры ше'рләр бүтөвлүкдә ваһид бәдии мәтн кими гавранылыр. Бу, китабын ән дәјәрли әламәтидир. Икинчиси, китаба «Тәбриздән кәлән сәсләр...» адлы бир һиссә дә әлавә едилмишдир ки, буну С. Рүстәмин бу силсиләсинин Чәнуби Азәрбајчанда ојатдығы әкс-сәда кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Одур ки, «Тәбризим» китабыны шакирдләрә әлавә оху үчүн төвсијә едирәм вә китабдан бә'зи ше'рләри («Дилимә дәјмә», «Ичә билмирәм» вә с.) әзбәр өјрәнилмәк үчүн дә тапшырыг верирәм.

Көркәмли шаиримиз С. Вурғунун јарадычылығынын тәдриси заманы верилән биликләри даһа да дәринләшдирмәк үчүн мүһарибәдән сонракы дөвр әдәбијјатымызда сијаси лириканын ән көзәл нүмунәси олан «Авропа хатирәләри» лирик силсиләсини шаирин һәлә 30-чу илләрдән бәри бејнәлхалг мөвзуда јаздығы «Мән дә бир әскәр кими», «Өлүм күрсүсү», «Јандырылан китаблар» вә бир сыра башга гијмәтли әсәрләринин тәбии давамы кими тәгдим едирәм. Билдирирәм ки, «Авропа хатирәләри» башлығы алтында топланмыш силсилә ше'рләри С. Вурғунун харичи өлкәләрдә көрдүјү вә мүшаһидә етдији һадисәләрин бәдии ифадәсидир. Силсиләјә дахил олан «Берлин», «Рејхстаг», «Лондон гарысы», «Рәссамын сон әсәри» кими көзәл сәнәт нүмунәләрини тәһлил едир, бу әсәрләрин ваһид бир идеја әтрафында бирләшдијини хүсусилә көстәрирәм.

Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихиндә лирик силсиләјә ән чох мүраҹиәт едән шаирләрдән бири дә Р. Рза олмушдур. Лирик силсилә бөјүк шаирин јарадычылығында системли шәкилдә тәзаһүр етмиш, орижинал идеја-мәзмун, жанр-форма хүсусијјәтләри илә сечилмишдир. Одур ки, Р. Рза јарадычылығынын тәдриси заманы шаирин «Рәнкләр», «Дәниз нәғмәләри», «Тәјјарәдә дүшүнчәләр», «Мәктублар силсиләси», «Күчәләр» вә с. лирик силсиләләрини јығчам да олса тәһлил едирәм. Јарандығы илләрдә бөјүк мүбаһисәләрә сәбәб олан «Рәнкләр» лирик силсиләси тәкчә Р. Рза јарадычылығында дејил, совет поезијасында фәлсәфи лириканын ән камил нүмунәләриндән һесаб едилир. Өзүнәмәхсус поетик кејфијјәтләрилә диггәти чәлб едән «Рәнкләр» ајры-ајры поетик миниатүрләрдән, фрагментләрдән ибарәтдир. Исте'дадлы сәнәткар ајрылыгда һәр бири биткин ше'р олан бу парчалары ваһид идеја хәтти әтрафында бөјүк усталыгла монтаж етмиш вә бәдии бир там кими бирләшдирмишдир. «Рәнкләр» әдәбијјатымызда лирик силсиләнин ән камил нүмунәсидир.

Беләликлә, мүәллим јухарыда галдырылан проблемләрә јарадычы шәкилдә јанашмалы, јери кәлдикдә (ајры-ајры сөһбәтләрдә, факултатив мәшғәләләрдә, әдәбијјат дәрнәкләриндә бу мөвзуја гајытмалы, лириканын хүсуси тәзаһүр формасы олан лирик силсиләнин бә'зи нәзәри вә практики мәсәләләринин мәнимсәдилмәсинә наил олмалыдыр.

Мәктуб-иншалар һаггында

Гәзәнфәр ҺӘСӘНОВ

Јардымлы рајону, Дағүзү кәнд мәктәбинин мүәллими

Мәктуб-иншалар рабитәли нитгин инкишафы үзрә иш системиндә хүсуси практик әһәмијјәт кәсб етмәси илә фәргләнир. Бу јазы нөвүндән инсан, демәк олар ки, бүтүн һәјаты бોју истифадә едир; гоһум-гардашла, достнанышларла мәктублашыр, әмәк просесиндә идарәләр, мүәссисәләрарасы әлагәләрдә ондан тез-тез истифадәјә еһтијач һисс едир. Бәс мәктәб бу саһәдә кәнчләримизә һәмин әмәли јазы нөвү илә әлагәдар мүкәммәл бачарыглар ашыламағы тә'мин едирми? Ҹәсарәтлә демәк олар ки, јох.

VI синфин дәрслијиндә 192, 234, 359-чу, V синфин дәрслијиндә исә 126, 313-чү чалышмаларда бу мәсәләјә тохунулмушдур. Һәмин чалышмаларда ајры-ајры шәхсләрә јазылмыш мәктуб нүмунәләриндә мүәјјән грамматик гајдаларын тәтбиги тәләб олунур. Чох тәәссүф ки, VI вә VII, VIII синифләрин дәрсликләриндә бу типли чалышмалара раст кәлмирик. Мәктубун јазылмасына бах belә ади јазы кими баха-баха мәктубларымыз да «адиләшмишдир». Лакин бир шеји јаддан чыхармаг олмаз ки, мәктуб инсан өмрүнүн бүтүн дөврләриндә дикәр әмәли јазы нөвләриндән даһа чох истифадә олунаныдыр. Әкәр дикәр әмәли јазы нөвләри шәхсијјәтлә мүвафиг идарә вә мүәссисә архасында лазыми әлагә вә мүнасибәтин јарадылмасына хидмәт едирсә, мәктуб һәм дә тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Мәктуб инсанлар арасында достлуг, бејнәлмиләлчилик, вәтәнпәрвәрлик һиссләри дә ашылајыр. Бу әмәли јазы нөвү үзрә бүтүн синифләрдә мүәјјән иш апарылмасы чох вачибдир. Буна хүсуси дәрс сааты ајырмаға еһтијач јохдур: чалышмалар системинин бир үнсүрү сәвијјәсиндә нәзәрә алынмасы кифајәтдир. Јахшы олар ки, мәтни мәктуб формасында олан грамматик чалышмалардан VII синифдә хитаб, ара сөзләр, тә'јин, VIII синифдә мүрәккәб чүмлә вә үслубларын өјрәдилмәси илә әлагәдар мәктуб-инша јазылардан даһа тез-тез истифадә едилсин. Мәним бу фикирдә олмағым реал һәгигәтлә бағлыдыр.

Мәктәбимизин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинетиндә тәшкил едилмиш «Достлуг күшәси» шакирдләримизи өлкәмизин мүхтәлиф күшәләринә достлуг телләри илә бағлајыр. Шакирдләримиз Кијев, Москва, Кишинјов шәһәрләри, Күрчүстан ССР-ин Марнеули, Болниси, Ермәнистан ССР-ин мүхтәлиф рајонларынын мәктәблиләри илә достлуг әлагәләри сахлајырлар. Бу мәктублары охудугча һәм севинирсән, һәм дә кәдәрләнирсән.

Ачығыны дејим ки, хүсусән Русијанын мүхтәлиф шәһәрләриндән алдығымыз мәктублар савадлы вә долғун олур. Көрүнүр, һәмин шәһәрләрин мәктәбләриндә шакирдләрә мәктуб-инша јазмағы даһа јахшы өјрәдирләр. Республикамыздакы тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктбләрин рус дили дәрсликләриндә дә бу мәсәлә нәзәр-диггәтдән јајынмамышдыр. Belә ки, бу дәрсликләрин һәр бириндә азы 5—10 чалышма мәктуб-инша илә әлагәдардыр. Бәс Азәрбајчан дили дәрсликләриндә нечә?

«Достлуг күшәси»ндә топланан мәктубларын мәзмуну диггәти чәлб едир, лакин онлардан бә'зиләринин савадсыз јазылмасы тәәссүф һисси ојадыр. Ахы бу билаваситә, биз Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин күнаһыдыр.

Мән јери кәлдикчә тәдрис просесиндә, синифдәнхарич мәшғәләләрдә шакирдләрә мәктуб јазмағы өјрәтмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Бу мәгсәдлә Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә етмәк үчүн мәктуб характерли мәтнләрдән ибарәт дидактик материаллар сечир, шакирдләри мүхтәлиф чалышмалар үзәриндә ишләдирәм. Мәсәлән, VI синифдә фе'лин нөвләри вә формаларынын тәкрары илә әлагәдар К. Симоновун профессор Ч. Әһмәдова јаздығы мәктубдан бир парчаны шакирдләрә охујуб јаздырыр вә онлардан һәмин парчадакы фе'лләрин мә'нача нөвләрини, формаларыны мүәјјәнләшдирмәји тәләб едирәм.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«Әзиз Әһмәдов јолдаш!

С. Вурғун һаггында монографија үзәриндә ишләмәкдә чох јахшы иш көрүрсүнүз. Суалларыныза чаваб верирәм. Тамамилә дүздүр. Биз 1947-чи илин март, апрел ајларында Инкилтәрәдә олмушуг. Ше'рләримә бу һагдә ону әлавә едә биләрәм ки, С. Вурғун һәмин сәфәрдә өзүнү она мәхсус бөјүк ләјагәтлә апарырды, бу исә бизимлә көрүшән вә Шәрг адамларына јухарыдан бахан инкилисләрин бә'зиләринин үрәјинчә дејилди. Белә мүсаһибләри С. Вурғун дәфәләрлә мәним көзүмүн габағында јериндә отурдурду. Сәјаһәт бир ај давам етди вә биз чох кәздик.

Јолдашлыг саламы илә К. Симонов» («Азәрбајчан» журналы, 1979, № 9, сәһ. 120).

VII синифдә «Тә'јин» мөвзусуну кечәркән шакирдләрә тапшырырам ки, чүмләләрдә тә'јинләрдән истифадә етмәклә дост вә ја танышларына мәктуб јазсынлар. Бу синифдә хитаб, ара сөзләр, ара чүмләләр мөвзуларыны тәдрис едәркән вә һәмин үсулдан истифадә едир, (дәрсликдә онсуз да чалышма аздыр) шакирдләрә мүхтәлиф характерли мәктуб-инша јаздырмағы мүнасиб билирәм. VIII синифдә дә мәктуб-инша үзрә иши давам етдирирәм. Бә'зи шакирдләри мәктуб васитәсилә һәтта мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш етмәјә һәвәсләндирирәм. Мәсәлән, VIII синиф шакирди Икрам Камрановун «Азәрбајчан пионери» гәзетинә јаздығы мәктуба диггәт јетирәк: «Мәнә һај версинләр!

Һөрмәтли редаксија, нечә мүддәтдир ки, гулағым сәсдә, көзләрим јолдадыр. Бәрк һәјәчан кечирирәм. Ахы Гардашхан адлы достумдан хәбәрсизәм. Гардашхан Будагов Ермәнистан ССР-ин Спитак рајонундакы Сарал кәндиндәндир. Нечә вахт иди ки, онунла мүнтәзәм мәктублашырдыг. Амма Спитак рајонунда баш верән дәһшәтли зәлзәләдән сонра ондан сәс-сораг јохдур. Достум вә онун валидејнләринин талеји мәни чидди нараһат едир. Әкәр онлар сағдырса вә ја бу аилә һаггында мүәјјән мә'луматы оланлар варса, гој мәнә һај версинләр. Аиләмиз достума вә онун валидејнләринә һәр чүр јардым етмәјә һазырдыр» («Азәрбајчан пионери», 18 јанвар 1989-чу ил).

Һәмин јазыдан сонра Икрам республикамызын мүхтәлиф рајонларында јашајан һәмјашыдларындан 30-а јахын чаваб мәктубу алды. Һамысы да јазыр ки, сәнинлә дост олмаг истәјирәм. Ахы доста көмәк етмәк истәмәјән адамдан дост олмаз! Икрам «Мәнә һај версинләр»дән сонра достундан да мәктуб алды. О, јазырды ки:

«Әзиз достум Икрам!

«Мәнә һај версинләр» адлы мәктубуну «Азәрбајчан пионери» гәзетиндән охудум... Чох сағ ол ки, мәни јаддан чыхармамысан... Биз зәлзәләдән ики күн әввәл Дашкәсәнә кәлмишдик. Үнванымы итирмишдим... Биз бурада һәр чүр гајғы илә тә'мин олунмушуг... Аиләнизә бизим сәмими миннәтдарлығымызы чатдыр.

Һөрмәтлә, достун Гардашхан».

Һәлә дәрсә тәзәчә башламышдым ки, ушаглар һәр ики мәктубла әлагәдар ортаја сөз салдылар. Нечә дејәрләр, ирәли гача билмәздим; тә'лим-тәрбијә бахымындан фајдалы һесаб едиб дәрсин әсас мөвзусуну бир гәдәр «кери чәкмәји» лазым билдим. Мөвзуну шакирдләр өзләри диктә етдиләр. Һәр ики мәктубу ушаглара охудуб мәзмуну вә дили үзәриндә тәһлил апарылмасыны тәшкил етдим. Шакирдләр мәктуб-иншанын хүсусијјәтләри һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләдиләр. Нәһајәт, мәктублардакы бә'зи чүмләләр үзәриндә грамматик тәһлил апарылды. Бу, јени материал шакирдләрин мүстәгил өјрәнмәләри үчүн мүәјјән зәмин јаратды.

Мән IX-X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә епистолјар үслублу материаллардан имла апармаг үчүн истифадә едирәм; бу, бөјүк шәхсијјәтләрин мәктублары илә шакирдләри таныш етмәјә имкан верир. Бу мәгсәдлә В. И. Ленинин, К. Маркс вә Ф. Енкелсин, Н. Нәримановун, Ү. Һачыбәјовун, С. Вурғунун дәрин мәзмунлу мәктубларындан мүвафиг парчалар сечирәм.

CS CamScanner ile tarandı

Ашыг ше'риндә зәрб-мәсәлләрдән вә аталар сөзләриндән истифадә

Гијас ВӘКИЛОВ

Мә'лум һәгигәтдир ки, шифаһи әдәбијјатда халгын тарихи, онун мәдәнијјәти, онун тәфәккүрү вә с. экс олунур. Ән гәдим заманлардан башламыш бу күнә гәдәр јашајан, һәјат һаггында мә'лумат, идрак тәчәссүмү олан аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдә дә инсанларын севинч вә изтираблары, күлүш вә көз јашлары, мәһәббәт вә гәзәб, е'тигад вә инамсызлыг, һәгигәт вә јалан, дүзлүк, сәдагәт вә ријакарлыг, чалышганлыг вә тәнбәллик, һәгигәтин көзәллији вә хурафатын ејбәчәрлији ифадә олунмушдур. «Халгын зәкасы, онун дил јарадычылығы формаларындан һеч бириндә зәрб-мәсәлләрдә олдуғу кими бу чүр күчлү вә һәр чүр һәртәрәфли тәзаһүр етмир: онун милли тарихи, ичтимаи гурулушу, мәишәти, дүнјакөрүшү белә бүллур кими саф вә тәмиз шәкилдә тәшәккүл етмир». Мәһз буна көрә дә ашыглар өз ше'рләриндә јери кәлдикчә зәрб-мәсәлләрдән јарадычы сурәтдә истифадә етмишләр.

Зәнкин вә гәдим тарихә малик Азәрбајчан аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдә дә халгымызын мүдриклији диггәти чәлб едир. Азәрбајчан ашыг сәнәтинин ән бөјүк устады Ашыг Әләскәр әсәрләриндә шифаһи әдәбијјатын бу нүмунәләриндән јери кәлдикчә истифадә етмишдир.

Ашыг Әләскәрин нәсиһәтамиз, әхлаги-тәрбијәви ше'рләриндә аталар сөзләринә даһа чох раст кәлирик, мәсәлән:

Нүтфәсиндә әјри олан
Тез көстәрәр исбатын.
Һәр ағач көк үстә битәр,
Һәр мејвә көзләр затын...

Ашыг Әләскәр бу дөрд мисрада үч аталар сөзүнә мүрачиәт етмишдир. Бөјүк сәнәткар биринчи вә икинчи мисрада «әрдән әр төрәр, нәрдән нәр», үчүнчү мисрада «от көкү үстә битәр», дөрдүнчү мисрада «заты гырыг оланын гаты да гырыг олар» аталар сөзләрини поетик шәкилдә ишләтмишдир.

Молла Чүмә исә аталар сөзүндә һеч бир дәјишиклик етмәдән ону олдуғу кими ашағыдакы шәкилдә ишләтмишдир:

...Аталарын сөзү вар: «Кечән күнә чүн чатмаз»,
Өз-өзүмә күсәнирәм әввәлки чағлары мән,

Ашыглар тәкчә аталар сөзләриндән вә халг мәсәлләриндән фајдаланмагла кифајәтләнмәмиш, өзләри дә ше'рләриндә елә ифадәләр, сөзләр ишләтмишләр ки, онлары халг мәсәлләриндән вә аталар сөзләриндән сечмәк чох вахт чәтин олур. Мәсәлән:

«Икид чаванлыгда дәли кәрәндир»
Һәр бир ишин гилү-галы варыјмыш»
Һагг сөзә кәрәкдир, дүз гијмәт олсун,
Гијмәтин вермәјә мә'рифәт олсун».

* * *

«Һагг-наһаг сечиләр һагг диванында
Лоббаз адам мәрд габагда дајанмаз,
Адам вар ки, дедијиндән утанмаз».

(Ашыг Әләскәр).

«Устадын өнүндә нашы дајанмаз»
Бир бина ки, ибтидадан кәч олар,
Учар бүнөврәдән, башы дајанмаз,
«Ләнк әһлинин астасы, нә, сәри нә?»
Чәтин ки, даралар јашада сәни
Исланса саларлар јаша да сәни

(Ашыг Алы).

* * *

Чаны јанан ја бир олар, ја ики...
«Мәрд әлиндән ағу алса, дејәр ки, бәс бал ичәр,
Һәр наданы диндирәндә хәр кими дишин ачар

(Молла Чүмә).

Молла Чүмәнин «Дүнјада» рәдифли гошмасында «кәл әјри отураг, дүз данышаг» зәрб-мәсәли «әјри отурубан доғру сөјләјәк» шәклиндә ишләдилмишдир:

Овчу, марал сөзүн гыраға гојаг,
Бир мәндән, бир сәндән кәл инди дејәк,

Scanned with CamScanner

Әјри отурубан догру сөјләјәк,
Сөһбәт гатан зәһримара дүнјады.

Һәмин ше'рин башга бәндинин бүтүн мисралары зәрб-мәсәлләр әсасында јарадылмышдыр:

Дәрјалар буланмаз даш дүшмәјинән,
Гәввaслар гәрг олмаз су дашмағынан
Арифләр анлајар данышмағыннан
Арифә јек ишарә дүнјады.

Биринчи мисрада «Дәрјаја даш атмагла дәрја буланмаз», икинчи мисрада «Су дашымагла гәввас гәрг олмаз», үчүнчү мисрада «Ариф данышыгдан анлар», дөрдүнчү мисрада «Арифә бир ишарә» зәрб-мәсәлиндән истифадә олунмушдур.

Ашыглар гошма, кәрајлы, дивани вә башга формаларла јанашы, тәчнисләрдә дә аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдән бөјүк усталыгла истифадә етмишләр:

Бәсди мәнә намус, гејрәт, аз арым,
Бахтым галхыб, чох шан тутуб аз арым,
Үзүн көрсәм галмаз дәрдим, азарым,
Тәбиб гаршы кәләр јара јетишәр.

«Јара сагаласы олса тәбиб гаршы кәләр» зәрб-мәсәли тәчнисин дөрдүнчү мисрасында «Тәбиб гаршы кәләр јара јетишәр» шәклиндә ишләдилмишдир.

Ашыг Әләскәр зәрб-мәсәлләрдән јарадычы сурәтдә фајдаланаркән, һәтта рус сөзләриндән дә истифадә етмишдир:

Адамлар данышыр анламыр сөзүн,
Ичмәмиш пијанды, итирир өзүн...

Бурадакы «ичмәмиш пијанды» ифадәси «ичмәмиш сәрхошдур» халг мәсәли әсасында јарадылмышдыр. Ашыг мәгсәдәујғун олараг фикри даһа да чанландырмаг вә тәнгиди түндләшдирмәк үчүн «сәрхошду» әвәзинә «пијанды» сөзүнү ишләтмишдир.

Орта мәктәбдә устад ашыгларымызын аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрдә һикмәт, емосија вә афористик чалар јарадан, мин илләрин сынағындан кечмиш һәјати мәсәлләрин мәчазларла чанландырылан мәнтиги ифадәсиндән бәһрәләндикләрини дә јери кәлдикчә өјрәтмәк мәсләһәтдир.

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Мәктәбимиздә баһар бајрамы

Шамил НӘСИБОВ

Газах рајону, Даш Салаһлы кәнд 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Баһар өз көзәллији илә бүтүн фәсилләрдән фәргләнир. Баһарда торпаг, ағач ојаныр. Халгымызын көзәл адәт-ән'әнәләриндән бири дә баһар (Новруз) бајрамыны кечирмәкдир. Мәктәбимиздә баһар бајрамы мүтәшәккил кечди. Бајрамын кәлиши елимизә, обамыза мәктәбимизә дә севинч, фәрәһ вә шадлыг кәтирди. Елә бил ки, баһарын кәлиши инсанлары әмәјә, зәһмәтә, бол мәһсулун бүнөврәсини гојмаға вә шакирдләримизи бу ишә чәлб етмәјә чағырды.

Тәсадүфи дејил ки, баһар бајрамына «Новруз» бајрамы дејирләр. «Новруз» сөзү фарс дилиндә «јени күн» демәкдир. Һәмин күн гыш фәсли гуртарыр, јени фәсил—баһар башлајыр. Һәмин күндән торпаг да, ағачлар да, нечә дејәрләр, ојаныр.

Новруз бајрамында ән көзәл адәтләрдән бири буғда вә арпа көјәртмәкдир. Чөрәк һәмишә мүгәддәс олуб, чөрәји өпүб көз үстә гојублар. Аталар мәсәли вар, чөрәк оларса боллуг олар. Бу сөзү е'тигаддан халгымыз

CamScanner ilə taranıb

бајрам әрәфәсиндә сәмәни чүчәрдирләр ки, јени илин мәһсулу бол олсун. Әсрләрдән бәри бу бајрамы халгымыз ән әзиз күн, ән әзиз бајрам һесаб едир. Һәр бир аилә сүфрәләрини ширнијјатла бәзәјир, гонағы ширнијјатла гаршылајырлар. Јени илдә халг бир-биринә боллуг, хош күнләр, сүлһ вә меһрибанлыг, әмин-аманлыг арзулајыр.

Бу ил халгымыз өз милли бајрамыны ачыг, раһат, тәнтәнәли бир шәкилдә гејд етди. Ел-обамыз сөзүн әсл мә'насында севинди, деди, күлдү, ојнады, охуду. Халгымызын көзәл адәт-ән'әнәсини өзүнә гајтаран бу имканы бизә верән республика рәһбәрлијинә бүтүн педагожи коллективимизин адындан өз дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

Мәктәбимиздә Новруз бајрамынын тәнтәнәли кечирилмәси үчүн әввәлчәдән кениш тәдбирләр планы һазырламышдыг. Јаз бајрамы күнләриндә истәр тә'лим просесиндә, истәрсә синифдәнхарич тәдбирләр заманы бу бајрамын јаранмасы, маһијјәти, әһәмијјәти вә с. барәдә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун кечирилән сөһбәтләр өз фајдалы нәтичәсини көстәрди.

Мән бу мәгаләдә әсасән бир мәсәлә үзәриндә, севинч вә шадлыг бајрамы олан Новрузун—баһар бајрамынын динлә һеч бир әлагәси олмамасы үзәриндә дајанмаг истәјирәм. Мән дәрсдә вә ајры-ајры тәдбирләрдә чалышмышам мәктәблиләрә дәрк етдирәм ки, Новруз бајрамынын исламла, динлә гәти әлагәси јохдур.

Мән әсрләрдән бәри ислам дининин һәр бир саһәдә олдуғу кими Новруз бајрамына да күчлү тә'сир көстәрдијини тарихи фактларла ајдынлашдырмышам. Изаһ етмишәм ки, јаланчы руһаниләр баһар бајрамына дини бәзәк вурараг өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмишләр. Онлар баһар бајрамыны дини шәклә салараг белә күман етмишләр ки, куја һәмин күн дөрдүнчү хәлифә Әли тәнтәнәли шәраитдә һакимијјәт башына кечмишдир. Иранда исә белә һесаб едирләр ки, һәмин күн Чәмшид тахт-тача саһиб олмушдур. Лакин елми арашдырмалар сүбут едир ки, бу иддиаларын һеч биринин елми әсасы јохдур. Бу бајрам дини мәрасим дејилдир. Исламын мејдана кәлмәсиндән чох-чох әввәл ән әзиз бајрам—Новруз бајрамы вар иди. Новруз бајрамы Азәрбајчан халгынын баһар, севинч вә әмәк бајрамыдыр. Бу бајрам һаггында алимләримизин арашдырмалары да сүбут едир ки, бу, дини бајрам дејил, баһар бајрамыдыр. Фикрими әсасландырмаг үчүн шакирдләрә изаһ етмишәм ки, Јер күрәси һәм өз оху әтрафында, һәм дә күнәш әтрафында фырланыр. Јерин күнәш әтрафында һәрәкәт сүр'әти санијәдә 30 километрә гәдәрдир. Фәсилләрин әмәлә кәлмәси дә мәһз јерин өз оху әтрафында һәрәкәтиндән асылыдыр. Белә ки, ијунун 22-дә јерин шимал јарымкүрәси күнәшә, чәнуб јарымкүрәси исә күнәшдән әкс тәрәфә јөнәлир. Она көрә дә, шимал јарымкүрәсиндә јај, чәнуб јарымкүрәсиндә исә гыш фәсли башлајыр. Декабрын 22-дә исә мәнзәрә тамамилә дәјишир.

Илдә ики дәфә күнәш дөнүмү олдуғу кими, ики дәфә дә, кечә-күндүз бәрабәрлији вар. Кечә-күндүз бәрабәрлијинин бири мартын 21-дә (феврал 29 оланда исә 22-дә) көј екваторуну кәсәрәк чәнуб јарымкүрәсиндән шимал јарымкүрәсинә кечир. Сентјабрын 21-дә пајыз кечә-күндүз бәрабәрлијиндә шимал јарымкүрәсиндән чәнуб јарымкүрәсинә кечир. Бу заман јә'ни март ајынын 21-дән баһар башлајыр. Бу, бир даһа сүбут едир ки, Новруз бајрамынын динлә бағлылығы јохдур. Новрузун елми әсасы, көкү јени илин илк күнү олмасыдыр.

Баһарын кирмәси астрономик һесабламалара ујғун кәлдијинә көрә вә кирмә вахты мә'лум олдуғуна көрә сонракы илләр үчүн тәгвими һесабламаг да асанлашыр. Илдәки күнләрин сајы там олмадығындан, тәгвим или әввәлки үч илдә 365 күн 6 саат олур. Дөрд илдән бир һәмин саатлар јығылараг 1 сутка әмәлә кәтирир. Һәмин ил феврал ајы 29-дан олур. Она көрә тәгвим или 365 күн дејил, 366 күн олур. Белә елми мә'луматлар әсасында шакирдләр дәрк едирләр ки, Новруз бајрамы әсл баһар бајрамыдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, биз валидејнләр, кәнд чамааты арасында белә сөһбәтләр апармышыг.

Мәктәб рәһбәрлији, пионер, комсомол тәшкилаты вә синиф рәһбәрләринин сәмәрәли ишинин нәтичәсиндә шакирдләримизин баһар бајрамы онлара севинч вә фәрәһ кәтирди. Мәктәбин өзфәалијјәт коллективләри хал-

Scanned with CamScanner

ымызын көзәл ән'әнәләрини бөјүк бир мәһарәтлә нүмајиш етдирирди-ләр.

Мәктәбимиз кәлән ил Новруз бај-рамыны даһа тәнтәнәли кечирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр мүәјјән едиб. Һәр бир шакирд һәјәтјаны саһәләрин-дә, һәмчинин мәктәбин әтрафында ағач әкәчәк, мәктәбдә сәлигә-саһман јарадылмасында шәхсән иштирак едә-чәкдир. Шакирдләр—шакирд өзүнү-идарәси бу ишләрә рәһбәрлик вә нәза-рәти өһдәсинә көтүрүб.

Мәктәбдә Новруз бајрамынын кечи-рилмәси илә бағлы тәдбирләр III рес-публика халг јарадычылығы фести-валына һазырлыгла әлагәдар планы-мызын әсас бөлмәләриндән биридир. Бурада әсас диггәт она јөнәлдилмиш-дир ки, шакирдләримиз халгымызын көзәл адәтләрини—халг маһнылары-ны, ојунларыны, ашыг сәнәтини вә с. өјрәнә билсинләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

ҺАНСЫ ДҮЗКҮНДҮР ВӘ НӘ ҮЧҮН?

Шәһәрин бир сыра музејләриндә олмаг; шәһәрин бир сыра музејиндә олмаг; бә'зи мәсәләдән сөһбәт ачмаг; бә'зи мәсәләләрдән сөһбәт ачмаг; бир чох фе'лин тәһлили, бир чох фе'лләрин тәһлили.

ВЕРКҮЛҮН МӘ'НАЈА ТӘ'СИРИ.

Верилмиш чүмләләрдә веркүлдән нечә истифадә едилмәсинин мә'наја нечә тә'сир көстәрдијини изаһ етмәјә чалышын.

1. Анасы Зејнәбә бир чамадан (?) палтар (?) бир сәбәт (?) алма вә нар көндәрди.

2. Тикинтијә бир машын (?) семент (?) үзлүк (?) даш вә мәрмәр көндәрилмәси һаггында тәләбнамә јазылды.

Һәр дөрдүндән бири артыгдыр.

ачыг	мәзәли	ениш
гырыг	күлмәли	чыхыш
јазыг	сәрфәли	бахыш
галыг	дүјмәли	јохуш

БИЛИРСИНИЗМИ?

Гәдим дилимиздә «гызыл» сөзү гырмызы мә'насында ишләнмишдир. Гызыл исә «алтун» сөзү илә ифадә олунмушдур.

Гәдим дилимиздә «ал» һијлә мә'насыны билдирмишдир; бу сөз инди ишләтдијимиз «алдатмаг» сөзүндә һәмин мә'нада өз изини сахламышдыр.

ЈУМОРЛУ АТАЛАР СӨЗЛӘРИ.

Сорушдулар:—Кечәл, башыны јудун? Деди:—Јудум да, дарадым да.
Һәр тапылан тапанын олса, гојун чобанын олар.
Сары јағла јағлајыр, сарымсагла дағлајыр.
Сачы борч алмаг мүмкүн олсајды, кечәлин нә дәрди варды?
Әтә пул вермәз, күфтәнин бөјүјүндән јапышар.
Итә дедиләр:—Нә үчүн һүрүрсән? Деди:—Чанавары горхузмаг үчүн. Дедиләр:—Нә үчүн гујруғуну булајырсан? Деди:—Чанавардан горхдуғум үчүн.
Өзү үчүн әриштә кәсә билмир, өзкәјә умач овур.
Сүфрәдә әлини сахла, мәчлисдә дилини.

CamScanner ile tarandı

Бәдии дилдә жаргонлар вә онларын ролу

Әлирза ӘЛИЈЕВ

филолокија елмләри намизәди

Образын мә'нәви дүнјасыны, тәфәккүр тәрзини, ичтимаи һәјатдакы мөвгејини, чәмијјәтә мүнасибәтини, нитг хүсусијјәтини сәчијјәләндирмәкдә жаргонлар тарихән һәмишә үслуби васитәләрдән бири олмушдур. Буна көрә дә, тәсадүфи дејил ки, дүнја классикләриндән Шекспир, Диккенз, Бајрон, Һүго, Балзак вә башгалары өз бәдии әсәрләриндә жаргон үнсүрләриндән кениш истифадә етмишләр.

Проф. Ә. Дәмирчизадәнин «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабында охујуруг: «Жаргон сөзләриндән үслуби мәгсәдәујғунлуг үчүн бәдии әдәбијјатда даһа чох истифадә едилир. Бу чәһәтдән Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» әсәриндә, Ү. Һачыбәјовун «Мәшәди Ибад» комедијасында олан бә'зи данышыглар жаргон сөзләринин бәдии әдәбијјатда истифадәсини характеризә едән ән јахшы нүмунәләрдир». Көрүндүјү кими. Ә. Дәмирчизадәнин жаргонлардан бәдии әдәбијјатда истифадә олунмасына даир фикрини Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ү. Һачыбәјовун јарадычылығы нүмунәсиндә әсасландырмасы тәсадүфи дејил. Чүнки проф. Т. Һачыјевин фикринчә десәк: «...молланәсрәддинчиләр әсрләрдән бәри әдәби дилә һәсрәт галмыш сөзләри һәсрәтдән гуртардылар, ана дилинин сөзләри арасындакы өкеј-доғмалыг принсипини позараг, лүғәт тәркибини силки имтијаз өлчүләриндән азад етдиләр. Онлар етик вә естетик норманы позан биабырчы сөзләрдән башга, нә варса, һамысыны әдәби-бәдии дилә кәтирдиләр вә бу чәсарәтлә башгаларына да нүмунә олдулар». Бу, бир тәрәфдән ајры-ајры ичтимаи групларын данышыг тәрзи илә онлары бәдии әдәбијјатда ифша етмәк мәгсәдини күдүрдүсә, дикәр тәрәфдән молланәсрәддинчиләрин үмумхалг дилинә олан доғма мүнасибәтиндән вә бунунла да онун бүтүн инчәлијини, зәнкинлијини сөз сәнәтимизә кәтирмәкдән ирәли кәлир.

Бу күн бәдии сөз хәзинәмизи нәзәрдән кечирдикдә бир даһа ајдын олур ки, тәкчә сатирик әсәрләрин дејил, дикәр бәдии әсәрләрин дилиндә дә жаргон үнсүрләринә боллуча раст кәлирик.

Жаргонлар бир тәрәфдән персонажларын нитгини сәчијјәләндириб онларын мә'нәви аләминин ачылмасында мүәјјән рол ојнајырса, дикәр тәрәфдән данышыг дили илә әдәби дил сәрһәдинин даһа ајдын тәсәввүр едилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Билдијимиз кими, орта мәктәбин «Әдәбијјат» програмында классик әдәбијјатымызын, о чүмләдән И. Нәсими јарадычылығынын өјрәдилмәси хүсуси јер тутур. Жаргон лексикасындан, хүсусән тәригәт жаргонларындан хәбәрдар олмадан Нәсими ше'рләринин дили һаггында ајдын тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејил. Шаирин өзү јазыр:

Һәр кимсә Нәсими сөзүнү фәһм едә билмәз.
Бу гуш дилидир, буну Сүлејман билир анчаг.

Вә ја:

Сән бу Нәсиминин дилини анла, бил сөзүн,
Ким вар бу дилдән өзкә бизим бир лисанымыз.

Бурадан мә'лум олур ки, суфилик вә һүруфилик тәригәтиндә сөзләрин кизли мә'наларыны дәрк едиб анламајан охучу үчүн шаирин ше'р дили гушларын дили кими анлашылмаз олачаг.

Мә'лумдур ки, илк вахтлар мистик, дини маһијјәт дашыјан суфизмин даһа сонралар әввәлкинә нисбәтән мүтәрәгги мәзмунлу тәригәт формалары мејдана кәлир. Лакин бу һеч дә сөзләрин суфи рәмзи кими ишләнмәсинә тә'сир көстәрмир. Әксинә, јени тәригәт жаргонларынын јаранмасына сәбәб олур. Мәсәлән, әрәб һәрфләрини механики олараг инсанын бәдән үзвләри вә үзүндәки чизкиләрлә ифадә едән

Scanned with CamScanner

мистик суфиләрдән фәргли олараг, Нәсими һәмин һәрфләрин инсан үзүндәки чизкиләрлә тәбии бәнзәјишини дәриндән баша дүшүр вә дүзкүн мә'наландырыр:

Әсли дәнидир дүнјанын, затында јохдур бир әлиф.
Тәркибинә кәл бах анын шол ја шу нүнү.

Бурадакы «әлиф»ин һәм мүстәгил, һәм дә мәчази, јә'ни жаргон мә'насы вар. Жаргон мә'насы одур ки, јә'ни шаирин јашадығы дүнјада хисләт вә хасијјәтчә бир дүз адам јохдур. Чүнки дүнјанын өзү «әсли дәнидир». «Дәни» сә шәкли чәһәтдән ејни һәрфләрдән јаранмыш, мә'нача алчаг, нагис адам демәкдир.

Нәсиминин дилиндә истәнилән гәдәр тәригәт жаргонларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Тәбиидир ки, бу да онун һүруфи олмасы илә әлагәдардыр. О, бә'зән бүтөв бир чүмләни рәмз кими ишләдир, бә'зән дә ејни бир фикри бир-биринә бәнзәмәјән мүхтәлиф ифадәләр алтында ишләдир ки, бу да шаирин дилинин охучу үчүн, бир нөв «жаргонлашмасына» сәбәб олур. Тәсадүфи дејил ки, шаир тез-тез өз бәдии дилини «гуш дили», «өзкә лисан» адландырыр. Шаир сөзү мәгсәдинә мүвафиг олараг жаргон мә'насында мәһарәтлә ишләтмәји бачарыр. Онун әсәрләриндә «сач», «зүлф»—сирли аләм: «шәраб»—елм, һәјат, севинч, әдәт; «саги»—елми јајан, дәрвиш, мар; «мәст»—һәгигәти дәрк едән адам мә'наларыны верир:

Сачын шәрһини ејләрәм һәр кечә,
Үзүн вәсфини сөјләрәм һәр сәһәр...
Сун, сагијә, касан рәһиг, чал мүтриба **ешг** әзкүсүн
Ким, **мәст** олан бу **бадәдән** гәлтанү һәм һејран кәрәк...

Нәсиминин әсәрләриндә 32 сајы мүгәддәс олуб силаһ мә'насында ишләнир.

ән отуз ики һүруфәм ләмјәзәл,
хдур ортағым, нә мислим, нә бәдәл.

Бәдии әдәбијјат «једди» ифадәсинин ишләдилмәси једди планетлә (Күнәш, Ај, Марс, Венера, Сатурн, Меркури, Јупитер) әлагәләндирилир. Лакин Нәсимидә, үмумијјәтлә, һүруфиликдә једди сөзү једди чәркә түкә (2 гаш, 4 кирпик, 1 сач) ишарәдир. Һүруфиләр инсанын ана бәтниндән кәтирдији бу једди чәркә хәттә бөјүк әһәмијјәт верир вә ону мүгәддәс һесаб едирдиләр; Нәсимидә дејилдији кими:

Кирпик илә зүлфү гашындыр једди,
Ол једди ки, Әһмәди мәст ејләди.

Вә ја:

Једдидир нури—сәмавату зәмин,
Једдидир, һәр талибә дикил һәмин.

Тәригәт жаргонларындан даһа сонралар классик ашыглар да бу вә ја дикәр үслуби мәгамла әлагәдар бол-бол истифадә етмишләр. Хүсусилә кениш енсиклопедик билијә малик олан Ашыг Әләскәрин ишләтдији «һикмәт мәчлиси», «јол-әркан», «әләст аләми», «галибәла», «тәригәт», «һәгигәт» вә с. ифадәләр, һеч шүбһәсиз ки, тәригәт жаргонлары олуб, башга-башга мә'налары ифадә едир. Бундан әлавә, Ашыг Әләскәр әрәб әлифбасынын бир чох һәрфләринә рәмзи-жаргонлар мә'налары верир вә көстәрир ки, «ариф бу елмә», јә'ни бу дилә бәләддир.

Ибтидаидән «әлиф—аллаһ»,
Беј—бирлијә дәлаләтди.
«Теј»—тәкди, ваһидди—јеканә,
Ариф бу елмә бәләдди.
«Хеј»—бирди халиги-әкбәр,
«Дал»—доғру доггуз фәләкләр.
«Зал»—фикр әјлә диллә әзбәр.
«Реј»—рәсули-Әһмәди.

Ашыг өзү «Әләскәрәм, һәр елмдән һалыјам» демәклә, бүтүн елмләрдән хәбәрдар олдуғуну хүсуси нәзәрә чатдырыр вә буну әјани шәкилдә нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә жаргон ваһидләри ишләтмәјә мејл едир:

Јашыл јүзлүкләри беш-беш
Кедир **чинелин дәминә:**
Чинелләр баш-баша дуруб,
Иши салырлар **чәминә.**

Заманәнин ачы һәгигәтләрини, дөврүн амансызлығыны, бир пара јарамазларын бәд әмәлләрини, ич үзләрини көстәрмәк үчүн молланәсрәддинчиләр аз-чох жаргон лексикасына мүрачиәт етмәли олмушлар.

Ә. Һагвердијевин «Маралларым» әсәриндә Дәччал үзүнү чамаата тутуб дејир: «Чамаат, бу мәктәб бир көзәл шејдир, бәшәрта ки, онун мүәллими дә марал ола. Јохса кедиб бидин, башы шапкалылардан, јаинки Истамбул сүнниләриндән кәтирәчәксинизсә, јахшысы будур ки, бу мәктәб мәсәләсини бүкүб палазын алтына гојаг».

Бурадакы көһнәпәрәст, замана адамын мә'насында ишләнән «марал», јенификирли зијалы мә'насында ишләнән «бидин», «башы шапкалылар», «Истамбул сүнниләри» вә с. жаргонизмләри мәнфи типин ифшасында, сатирик нитг мүһитинин јарадылмасында, һеч шүбһәсиз, мүһүм әһәмијјәт кәсб етмиш вә бәдии тә'сири гүввәтләндирмәјә, сәбәб олмушдур.

М. Ә. Сабирин дә сатирик ше'рләринин дили жаргонларла зәнкиндир. Шаирин мәһз бөјүклүјү дә орасындадыр ки, о, дилимиздәки ән ади нејтрал дил ваһидләриндән өз мәгсәдинә мүвафиг шәкилдә истифадә етмәји усталыгла бачармышдыр.

Сатирик шаир үмумхалг дилинин елементләрини ајры-ајры ичтимаи зүмрәнин нитгиндә елә мәһарәтлә ишләдир ки, һәмин елемент бурада хүсуси мә'на алараг жаргонлашыр вә әввәлки мә'насына гаршы дурур. Мәсәлән: «баша вурмаг» ифадәсинин үмумхалг дилиндә нәзәрдә тутулмуш јерә кетмәк, «суја баш вурмаг» кими мә'налары һамыја мә'лумдур. Шаир «Икигат олуб, әдәблә бәјә баш вурарды касыб» демәклә һәмин ифадәни касыбларын дөвләтлиләрә мәчбурән еһтирам көстәриб тә'зим етмәси мә'насында ишләтмишдир.

Ајдындыр ки, үмумхалг дилиндә «иш» сөзү илә лазымлы вә фајдалы бир һәрәкәтин нәтичәси ифадә едилир. Сатирик шаир өз дилиндә һәмин сөзә жаргон мәзмуну верәрәк јазыр:

«Та он бешә јетдикчә тапа **ишдә** мәһарәт...»

Јахуд:

Чүмлә-чаһан јатса да, биз јатмарыг,
Гејрәти-миллијјәтимизи сатмарыг.

Бурадакы «јатмарыг», «сатмарыг» фе'лләри дә ади мә'надан тәчрид олунуб жаргон функсијасында чыхыш едир.

Шаирин мәнфи типләринин нитгиндә ишләнмиш жаргонлар ики шәкилдә өзүнү көстәрир.

1. Халг дилиндәки мәнфи емосијалы сөзләр онун лексикасында да жаргон кими чыхыш едир; мәсәлән:

1) Гојмајын ај көһнәләр, ај јашыдлар,
Һејвәрәләр һәр јерә дырмашдылар,
2) Мәчлијә јазан бир пара биары ајылды.
Шаир ләғәбиндә нечә **идбары ајылды**

Моллалар «Молла Нәсрәддин» журналыны «биар», «идбар» адландырырдылар.

2. Мәнфи типләрин лексикасында ишләнән икинчи груп жаргонлар үмумхалг дилиндә мәнфи мә'на ифада етмир, лакин мүхтәлиф ичтимаи групларын нитгиндә мә'насыны дәјишәрәк жаргон кими ишләнир. Мәсәлән:

Тәрк ејләјин чаванлары...
Башлары чашды, гојмајын,
Чөһрә тәрашды, гојмајын.

Бурада «јенификирлиләр» мә'насында ишләдилмиш «чаванлар», «чөһрәси тәраш» халг дилиндә өзлүјүндә һеч бир мәнфи мә'на билдирмир, лакин ше'р жаргонлашыр. Мәсәлән:

1) «**Шапкалы мүсәлманы көрүб** лә'н оху һәр дәм». (Мүтәрәгги зијалы мә-насында.)

2) «Дәрс охудур һәр башы фәсли чаға». (Јени типли мүәллим мә'насында.)

3) «Сәс салма јатанлар ајылар, гој һәлә јатсын». (Авам чамаат мә'насында.)

Адәтән бәдии әсәрләрдә иштирак едән сурәтләр мүсбәт вә мәнфи олмагла ики група бөлүнүр. Билдијимиз кими, бунлардан да һәр биринин өзүнәмәхсус нитг хүсусијјәти олур. Гаршыја белә бир суал чыхыр: мүсбәт сурәтләрин нитгиндә дә жаргонлар ишләнирми?

Бә'зи дилчиләрин фикринә көрә, жаргонлар јалныз сатирик әсәрләрдә мәнфи сурәтләрин нитги үчүн характерикдир. Бу фикирдә бөјүк һәгигәт вар. Чүнки сатираны кинајә вә иронијасыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Она көрә дә бурада өз-өзлүјүндә мәнфи мә'на ифадә етмәјән сөз дә кинајә нәтичәсиндә жаргонлаша билир.

Гуллугчу гыза **көз гычамаг адәтимиздир,**
Чүнки бизим арвадан о, **мин дәфә тәмиздир.**
Әслән, бу бизә лап **бабадан галма бир издир.**
Илдә **јени бир дөвр, јаратмаг мода дүшмүш,**
Гуллугчу гыза инди **әл атмаг мода дүшмүш.** (Ә. (Нәзми).

Бу парчада гара һәрфләрлә фәргләндирилмиш сөз вә ифадәләр өзлүјүндә мәнфи мә'на ифадә етмәјиб, һамы тәрәфиндән ишләдилән ади үнсијјәт материалыдыр. Ади вәзијјәтдә бунларын жаргонларла һеч бир әлагәси јохдур. Мәтндән көрүндүјү кими, мәнфи тип бу сөзләри һәгиги мә'наларындан узаглашдырыб, жаргона «чеврилмишдир».

Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүсбәт

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

образларын нитгиндәки жаргонлар мәнфи образларын нитгиндә ишләнән жаргонлардан фәргләнир. Әкәр мәнфи образларын нитгиндәки жаргонлар «саһибинин» мә'нәви аләмини, ичтимаи һәјатдакы мөвгејини ачмаға вә бир даһа нитгинин сәчијјәләндирилмәсинә хидмәт көстәрирсә, мүсбәт образларын нитг актында олан жаргонлар онларын дилинин чанлылығына, халг дили илә бағлылығына хидмәт көстәрир. Мәсәлән: «Т у т у: һә, де көрәк сәндән хәрчлик истәди, ја јох? М ә д ә д: Јолда истәди, **чибимдә сичанлар ојнадығындан хаһишини јеринә јетирә билмәдим»** (С. В ә л и ј е в.) «Короғлу бахды ки, Гара хан әкилмәк **истәјир»** («К о р о ғ л у» дастанындан.)

Бәдии дилдә жаргонлардан истифадәнин ролу чох мараглы проблемдир вә бу хүсуси тәдгигат тәләб едир.

●

Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәсиндә интенсив тә'лим методларындан истифадәјә даир

Рамиз МӘММӘДЗАДӘ

Азәрбајчан ММТИ-нин директору

Милләтин варлығы, мөвчудлуғу вә дүнја мигјасында шөһрәт газанмасынын әсас әламәтләриндән бири милли дилә бағлыдыр. Она көрә дә дилин сафлығынын горунмасы, инкишафынын тә'мин едилмәси, интенсив методларла башга милләтләрә өјрәдилмәси ингилаби јениләшмә дөврүндә совет мәктәбләринин ән кәскин вә дөврүн зәрури тәләбатындан јаранмыш проблемләридир. Бу барәдә Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-чи ил) пленумунда вә XIX Үмумиттифаг партија конфрансында конкрет имкан вә јоллар көстәрилмишдир. XIX Үмумиттифаг партија конфрансынын «Милләтләрарасы мүнасибәтләр һаггында» гәтнамәсиндә дејилир: «Һәр чүр шәраит јаратмаг лазымдыр ки, милли-рус гошадиллилији һәр бир рекионун хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла аһәнкдар вә тәбии инкишаф етсин, формализмдән азад олсун. Дөвләт һәјатынын, ичтимаи вә мәдәни һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә милли дилләрин фәал ишләдилмәсинә даһа чох гајғы көстәрилмәлидир. Халгын адыны дашыјан республиканын әразисиндә јашајан башга милләтләрин вәтәндашларынын, биринчи нөвбәдә ушагларын вә кәнчләрин һәмин халгын дилини өјрәнмәси тәгдир едилсин». Көрүндүјү кими, иттифаг мигјасында вә еләчә дә республикамызда гошадиллилик проблеми өз һәллини көзләјән милли мәсәләдир, халгын үнсијјәт еһтијачындан доған ... атдыр.

Белә бир һәгигәти инкар етмәк олмаз ки, бизим республикада да азәрбајчанлылара рус дилини, руслара Азәрбајчан дилини өјрәтмәк саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Шүбһәсиз, бу, Азәрбајчандакы мүхтәлиф милләтләрдән олан вәтәндашлара јерли әһалинин милли дилини, мәдәнијјәтини, тарихини, әдәбијјатыны, адәт-ән'әнәләрини өјрәнмәкдә кениш имкан јарадыр.

Гошадиллијә јијәләнмәјин бүнөврәси мәктәбәгәдәр дөврдән, мәктәб илләриндән башланыр. Она көрә дә бу просесин мүвәффәгијјәтлә инкишафыны тә'мин етмәк, һәр ики дилин мәнимсәнилмәсиндә гаршыја чыхан манеәләрин, мәнфи тә'сирләрин өһдәсиндән кәлмәк мүәллимләри хүсуси олараг дүшүндүрмәлидир.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси мәсәләсиндә уғурлар газанмаг үчүн онун тәдрисинин тәшкилинә сосиал-мәдәни мүнасибәти дәјишмәк лазымдыр. Мүәллим ушаглара мәнсуб олдуглары халгын симасыны дилин инчәликләриндән истифадә етмәклә ачыб көстәрмәји бачармалыдыр. Чүнки дилин өјрәнилмәсинә олан мараг, һәр шејдән әввәл, халгын мәдәнијјәт вә тарихиндән ирәли кәлир.

Дили дәриндән вә елми әсасларла өјрәтмәкдә интенсив методлардан истифадә етмәк тә'лимә мүсбәт тә'сир көстәрир. Һал-һазырда кениш јајылмыш интенсив тә'лим методларынын башланғычы мәшһур болгар алими Г. Лозановун 60-чы илләрдә ишләмиш олдуғу суггестив (тәлгинедичи) методла бағлыдыр. Бу системин әсасыны инсанын кизли галан, еһтијатда олан имканларындан истифадәнин мүмкүнлүјү тәшкил едир. Суггестив методда Г. Лозанов мүрәккәб (шәхсијјәт, ушаглыг дөврүнә хас олан хүсусијјәтләрин јашлы адамларда галмасы) вә садә (давранышын ики планлылығы, интонасија вә ритм, јаланчы фәалијјәтсизлик) тәлгинин олдуғуну мүәјјәнләшдирир. Конкрет шәраитдән (өјрәнәнин јашындан, тә'лим мүддәтиндән вә с.) асылы олараг, интенсив методларын мәзмуну дәјишдирилдикдә мә'лум олур ки, онларын әксәријјәти мәһз суггестив васитәләрә әсасланыр.

Бизим институтда үчүнчү илдир ки, рус дилинин интенсив јолла өјрәдилмәси һәјата кечирилир. Бу мәгсәдлә 1986-чы илдә Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунда дил өјрәнмәјә еһтијачы олан республика милли мәктәбләринин һәрби һазырлыг мүәллимләринин експерименти тәшкил олунду. Һәрби һазырлыг мүәллимләринин рус дилиндә азәрбајчанлы мәктәблиләрә мәшғәлә кечә билмәләри сәвијјәсинә јијәләнмәләри бу курсун әсас мәгсәдини тәшкил етди.

Һәрби һазырлыг мүәллимләринә рус дилини интенсив методларла өјрәтмәк саһәсиндәки експериментин нәтичәләри көстәрди ки, мүвафиг мадди-техники, тәшкилати вә методик тә'минат олдугда мә'лум методларынын тәтбиги мүстәсна дәрәчәдә сәмәрәли нәтичә верир вә башга милләтләрә рус дилини аз вахтда өјрәтмәкдә ән јахшы имкан јарадыр.

Институтда һәрби һазырлыг мүәллимләри илә апарылан иш тәчрүбәси Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасында бәјәнилди. Әлдә олунмуш мүвәффәгијјәтләр вә бир сыра кәнд мәктәбләриндә тә'лимин интенсивләшдирилмәси вә практикада интенсив методларын тәтбиги проблемләринә тәләбләрин артдығыны нәзәрә алараг, ММТИ нәздиндә дилләрин интенсив методларла өјрәдилмәси лабораторијасы јарадылды. Лабораторија әмәкдашлары Абшерон рајон мәктәбләринин рус дили мүәллимләринин интенсив методларла мәшғәләләр кечирмәјә һазырладылар вә һәмин мүәллимләр сәккиз синфин шакирдләринә рус дилини мүвәффәгијјәтлә өјрәтмәјин биринчи мәрһәләсини уғурла баша вурдулар.

Јенидәнгурма хәттинә, рус-милли гошадиллилији проблеминә еһтијачы нәзәрә алараг, Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кафедрасы, милли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кабинети әмәкдашлары лабораторијанын әлдә етдији тәчрүбәјә истинад етмәклә Бакы шәһәриндә јашајан гејри-азәрбајчанлылара Азәрбајчан дилини интенсив методларла өјрәтмәјә башладылар.

ММТИ-дә һазырланмыш мүәллимләр јахын замандан е'тибарән институт базасы әсасында Бакы шәһәринин јашлы әһалисинә Азәрбајчан дилини тә'лимин интенсив методлары илә өјрәдирләр. Бу саһәдә илк аддымлар уғурлудур.

Лакин даим артмагда олан марағы вә дили өјрәнмәк истәјән гејри-азәрбајчанлыларын тәләбатыны нәзәрә алараг, онун интенсив методларла өјрәдилмәсини ибтидаи синифләрдән башламағы мәгсәдәујғун һесаб едирик. Тәкчә дил јох, һәр һансы фәнн тә'лиминин әсасы ибтидаи синифдән гојулур. Бу синифләрдә тә'лимин гојулушундан дилә јијәләнмәјин кәләчәк уғурлары чох асылыдыр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин интенсив методларла тә'лим едилмәси мә'лум тә'лим методикасына јијәләнмиш ихтисаслы мүтәхәссисләр тәләб едир. Мәшғәләләр лингафон апаратлары илә тәчһиз едилмиш хүсуси кабинетләрдә кечилмәлидир. Јахшы олар ки, белә аудиторијалар кениш отаглардан ибарәт олсун ки, онларда роллу ојунлар кечирмәк мүмкүн олсун. Гејд етмәк лазымдыр ки, тә'лимин интенсив системиндә үнсијјәт васитәләринин әсасыны роллу сүжетләр тәшкил едир; бу, марағы, мәшғәләләрин сәмәрәсини јүксәлдир.

Мүәллим синифдә коллектив шәраити дүзкүн тәшкил етдикдә тә'лим аланлар гаршылыглы инама әсасланараг өјрәндикләрини даһа јахшы јаддда сахлајыр, өзләрини сәрбәст һисс едирләр. Белә мәктәбләрдә мәшғәләләрин тәшкили заманы синфин ики јарымгрупа бөлүнмәси, мүәллим вә шакирдләрин хүсуси дәрс вәсаитләри илә тә'мин едилмәси мәсәләләри һәлл олунмалыдыр.

Гејд етмәк истәрдик ки, ибтидаи синиф мүәллимләри кичик мәктәблиләрә икинчи дилин тә'лиминдә ојунун

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

лазымлығынын мүасир методикасына индијә гәдәр јијәләнмәмишләр. Онларын бир чоху аудиовизуал техника илә тәчһиз едилмиш тәдрис кабинетләриндә дәрсин тәшкили методикасы илә таныш дејилләр, әлләриндә һеч бир дидактик материал јохдур.

Бизә белә кәлир ки, икинчи дилин интенсив методларла дәриндән вә «әјләнчәли» шәкилдә тә'лими јаранмыш һазыркы шәраитдә јүксәк нәтичәләр верә биләр. Рус дилли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин тәшкили мәсәләләрини јерли халг тәһсили органлары демократик јолла һәлл етмәлидирләр. Абшерон рајон мәктәбләриндә интенсив методларла рус дилинин тә'лими вә Азәрбајчан дилинин һәмин методларла ММТИ базасында өјрәдилмәси тәчрүбәси диггәти чәлб етмәли вә о, республика педагожи мәтбуатында, еләчә дә дикәр мүвафиг журналларда өз әкс-сәдасыны тапмалыдыр.

ММТИ-дә апарылан ишләрин маһијјәтиндән, интенсив методларла дил тә'лими саһәсиндә әлдә едилмиш тәчрүбәдән сөһбәт ачаркән, төвсијәмизи билдирмәк истәрдик ки, габагчыл мүәллимләримиз мә'лум мүасир методлары өјрәнмәјә чалышсалар, чох шеј газанар, икинчи дилин тә'лиминдә даһа јүксәк нәтичәләр әлдә едә биләрләр. Һәмчинин, буна да үмид едирик ки, ММТИ-дә дил тә'лиминин интенсив методларынын ишләнилмәси вә тәтбиги үзрә апарылан ишләр дилчи алимләримизи вә методистләримизи дә дәриндән марагландырачагдыр. Белә һалда биз гаршылыглы сә'јләримизлә мүасир методиканын мараглы истигамәтини инкишаф етдирмәјә мүнасиб имкан әлдә етмиш оларыг.

●

Мүасир јазылы әдәбијјатымызда «Дәдә Горгуд» мотивләри

Шамхәлил МӘММӘДОВ

«Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин шө'бә мүдири

Ахыр вахтлар, хүсусән сон 15—20 илдә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки тәдгигатларын бир голу өз тутуму вә интенсивлији, систематик сәчијјә дашымасы илә диггәти даһа чох чәлб едир. Дүнја вә ССРИ халглары әдәбијјатынын тәдгигиндә онун фолклорла бағлылығы мөвзусунун арашдырылмасы тәбии, ганунаујғун әдәби просес характери алмышдыр. Ичтимаи шүурун спесифик бир формасы олмаг е'тибарилә әдәбијјат чәмијјәтин инкишафы фөвгүндә дурмаг үчүн, мәдәни сәрвәтә чеврилмәк үчүн халгын— елми-техники тәрәггини тә'мин едән гүввәнин билаваситә јарадычылығына даһа чох үз тутур. Бу, бир сыра сәбәбләрлә бағлыдыр. Фолклор тарихи категоријадыр вә тарихи конкретлик, хәлги[illegible] вә ү[illegible]умилик ми[illegible]јасынын кө[illegible] фолклорда [illegible]зәманәмизә кими [illegible] чатмыш информасијаларын (бурада ајры-ајры әдәби фактларын информасија нәзәријјәси ишығында арашдырылмасы, бунлары тәсдиг едән һадисәләрин дөври мәтбуатда ишыгландырылмасы вә с. нәзәрдә тутулур. Мәгаләнин мөвзусу вә һәчми һәмин материаллардан истифадәјә имкан вермир) һеч дә фантастик мотивләр олмамасы фактларынын хүсусән сон илләр даһа чох тәсдиги фолклора әдәби гајнаг, тарихи категорија, бәдии-естетик мәнбә кими гајыдышын әсасында дуран објектив сәбәбләр, әсаслы амилләрдир.

Бәдии мәдәнијјәтин өзүл дашлары олан халг јарадычылығы саһәләри, хүсусән мә'нәвијјат мәктәби сајылан шифаһи әдәбијјат кенетик олараг инчәсәнәтлә сых бағлыдыр.

Заманын ән нүфузлу вә гүдрәтли јазычылары бу күн дә мифләрә, халг јарадычылығына хүсуси бир марагла, еһтирасла үз тутур, өјрәнир вә јарадычылыгларында бәһрәләнирләр.

Зәманәмизин мүтәфәккир вә ән чох нәшр едилиб охунан сәнәткары Чинкиз Ајтматов јарадычылығы өз фолклоризми илә феномен бир сәнәт дүнјасыдыр вә бөјүк јазычы үчүн фолклор, мифолокија, «тәфәккүр методу, реал керчәклији өјрәнмә вә јозум васитәсидир».

Башга халгларда олдуғу кими, Азәрбајчанда да фолклор јазылы әдәбијјатын бешији олмуш, Низамидән башламыш та бу күнә кими фолклор бәдии јарадычылыг саһәсиндә чалышанларын бәһрәләндикләри, истифадә етдикләри, бәдии-естетик дәјәринин дәринлији, мәзмунунун әдәби-фәлсәфи, тарихи-сосиоложи актуаллығы илә заманын фөвгүндә дуран әвәзсиз мәнбә, гајнаг, сөз сәрвәти хәзинәсидир. Әдәбијјатшүнаслығымызда Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рәһимов, Ә. Вәлијев, С. Рүстәм, Н. Хәзри, Һүсејн Ариф, Мәммәд Араз вә башгаларынын јарадычылыгларынын фолклоризми ја диссертасија, ја елми-нәзәри, ја да елми-публисистик мәгаләләр үчүн мөвзу олмушдур. Бу тәдгигат вә гәләм мәһсулларында фолклорумузун мүхтәлиф жанр вә нөвләриндән бәһрәләнмә фактлары чохсајлыдыр. Бу јазыда исә анчаг **ифадан чыхыб абидәјә чеврилмиш** улу «Дәдә Горгуд» бојларындан мүасир сәнәткарларымызын истифадә етмәләриндән әсасән үмуми шәкилдә сөһбәт ачылачагдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» сон ијирми илдән артыг бир дөврдә әдәбијјат програмында (сәккизинчи синфин) хүсуси јер тутмуш дастанларымыздандыр. Епосдакы идеја-мәзмун дәринлији, образларын мә'нәви-әхлаги зәнкинлији, гәһрәманларын вәтәнпәрвәрлик вә һуманизми кәнчлијин әдәби-бәдии һазырлығында, коммунист тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Мәһз бу вә ја дикәр әдәби-мәдәни, тарихи-педагожи мәзијјәтләринә көрәдир ки, ислаһатла бағлы олараг јенидәшдирилиб тәкмилләшдирилмиш натамам орта вә онбириллик мәктәбләрин VIII синфинин әдәбијјат програмында епосун өјрәдилмәсинә 4 саат вахт ајрылмышдыр. Бу күн «Дәдә Горгуд» дүнја мигјасында тәдгигатчы-охучу марағы газанмыш гијмәтли сәнәт абидәсидир. Епосун мүасирлик бахымындан бөјүк әһәмијјәт кәсб едән хүсусијјәтләриндән бири онун мүасир әдәби просесин фөвгүндә дуран мәнбәјә, гајнаға чеврилмәсидир. Бу саһәдә тәдгигат апарылмадығыны нәзәрә алараг илкин арашдырмамыз әсасында һазырладығымыз гејдләри көмәк мәгсәдилә мүәллимләрә тәгдим едирик.

Јазычы, әмәкдар инчәсәнәт хадими Анар јазыр: «Һәр һансы бир халг— әдәби ирси нә гәдәр зәнкин олса да— бир ја ики әсас китаба, тәмәл китаба, Ана китаба маликдир. Белә баш китаб халгын варлығыны ән долғун вә биткин шәкилдә әкс етдирир... Халгын һәјат тәрзи, күзәраны, әдәб-эркан гајдалары, адәт-ән'әнәләри, милли характерин руһу вә дәрин маһијјәти белә әсәрләрдә там шәкилдә ифадә олунур.

...Азәрбајчан халгынын гәдим шаһ әсәри, Ана китабы «Дәдә Горгуд» дастанытыр (Анар. «Дәдә Горгуд дүнјасы», «Азәрбајчан» журналы, 1985, № 11, сәһ. 79).

«Дәдә Горгуд» халгын «етик вә естетик дәјәрләрини» көстәрмәклә јанашы, онун јарадычы тәфәккүр вә бәнзәрсиз тәхәјјүл вүс'әтини әкс етдирән абидәдир, сәнәт ајнасыдыр, ејни заманда сәнәтдә өлчүдүр, әдәби-бәдии критеријадыр. «Дәдә Горгуд» халгын Ана китабы кими һазырда хүсуси мараг објектинә чеврилиб вә бу мараг өз мигјасына көрә дүнја мигјаслыдыр, бүтүн түркдилли халгларын тәдгигатчыларынын диггәт мәркәзиндәдир. Өтән илин ијулунда түрколокија проблемләри үзрә ССРИ вә Түркијә алимләринин биринчи коллеквиумунун мәһз «Китаби-Дәдә Горгуд» проблемләринә һәср олунмасы һәмин мараг вә диггәтин һәјати-мәдәни ифадәси иди. Горгудшүнасларын бу бејнәлхалг көрүшү бир даһа тәсдиглэди: «он биринчи әсрдә јазыја алынан, лакин о вахта гәдәр шифаһи халг әдәбијјаты кими јүзилликләр боју дилдә, ағызда долашан «Дәдә Горгуд» бојлары... мәнсуб олдуғу халгын тарихи, чоғрафијасы, етнографијасы, мәдәнијјәти, инчәсәнәти үчүн тутарлы гајнагдыр» (Бах: Ш. Әкбәрзадә. «О. Ф. Сәртгаја: «Азәр-

CamScanner ile taranıldı

Scanned with CamScanner

бајчан үрәјимдә бир шаһ дамардыр». «Коммунист» гәзети, 5 август 1988-чи ил).

Коллективумда гејд олунду ки, абидәнин библиографијасы тәкмилләшдирилмәли, енсиклопедик лүғәти тәртиб едилмәли, бојларын поетикасы өјрәнилмәли, фразеолокијасы ајрыча тәдгигат објектинә чеврилмәлидир. Дејилән фикирләр бахымындан «Дәдә Горгуд» бојларынын совет дөврү әдәби-бәдии јарадычылыгда инчәсәнәтимиз үчүн гајнаг олмасы фактларынын арашдырылмасы мәсәләси дә актуалдыр. «Дәдә Горгуд» бојлары халгын тарихи-естетик зөвг јаддашы олмагдан башга һәм дә букүнкү јарадычыларымыз үчүн мөвзу, идеја мәнбәјидир, «тәфәккүр методудур, реал керчәклији өјрәнмә вә јозум васитәсидир».

Сабаһын тәдгигатчылары олачаг кәнчләри индидән бу абидәјә истигамәтләндирмәк, бојларын тарихи-естетик зөвг јаддашы, әдәби-мәдәни дәјәрини чатдырмаг үчүн мүәллим «Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју»нун тәдрисиндә мәһз бу мәсәләјә дә диггәт јетирмәлидир: «Дәдә Горгуд» бојларынын мүасир дөвр әдәбијјатымыза тә'сири фактлары һаггында данышылмалыдыр (Мөвчуд програмлара чидди е'тираз доғуран фактлардан бири «Дәдә Горгуд» бојунун өјрәнилмәсинә аз јер верилмәсидир. Буну нәзәрә алараг мүәллим мәктәб мүһазирәси шәклиндә гурдуғу шәрһдә анчаг ашағыдакы мәсәләләри тезисләр кими шакирдләрә чатдыра биләр. Марағы вә мејли олан шакирдләрлә әлавә мәшғәлә апармаг, әдәби-бәдии конфранс тәшкил етмәк еффектли олар).

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун Азәрбајчанда нәшри вә тәдгиги тарихинин јарымәсрлик салнамәси вар. Белә ки, абидә 1939-чу илдә Һ. Араслынын кириш сөзү вә изаһлары илә латын әлифбасында нәшр олунмуш, сонралар Ә. Дәмирчизадә абидәнин дилини тәдгиг етмәјә башламыш, «Гарача Чобан» адлы ушаг пјеси јазмышдыр. Репрессија дөврүндә бојларын нәшри вә тәдгиги гадаған олунмушду. «Дәдә Горгуд»ун икинчи һәјаты 50-чи илләрин орталарындан башланмышдыр: епос рус дилиндә нәшр едилмиш, фолклорчулар абидәнин өјрәнилмәсинә киришмиш ССРИ халг рәссамы М. Абдуллајев бојларын мотивләри әсасында әсәрләр јаратмыш, «Китаби-Дәдә Горгуд» 1961-чи илдә индики әлифба илә нәшр едилмишдир. Ә. Султанлы, М. Һ. Тәһмасиб, Ш. Чәмшидов, Ҝ. Абдуллајев, К. Вәлијев, С. Әлијаров, Е. Әлибәјзадә вә башга алимләрин мәгалә вә китабы арајаәрсәјә кәлмишдир.

Епосун биографијасында үчүнчү мәрһәлә 70-чи илләри әһатә едир. Һәмин дөврдә епоса мараг даһа да артмыш, онун тәдгиги кениш вә чохтәрәфли бир сәвијјә кәсб етмиш, бојларын педагожи, филоложи, естетик, фәлсәфи, тарихи бахымдан арашдырылмасы башланмышдыр. Елми марағын артымы јарадычы тәфәккүр саһибләринин диггәтини абидәјә истигамәтләндирди. Епос **Ана китабы** кими бәдии јарадычылыг гајнағына чеврилди.

Илкин арашдырма белә бир үмумиләшдирмә апармаг үчүн әсас верир ки «Дәдә Горгуд» бојлары поезија, драматуркија, нәср, рәссамлыг, кино вә балет кими сәнәт саһәләри үчүн мөвзу, мотив вә идеја гајнағыдыр; бу әдәби-бәдии јарадычылыг марағы азалмыр, әксинә, даһа чох интенсив, систематик сәвијјә дашыјыр, фәлсәфи-бәдии-естетик мә'на, мәзмун кәсб едир.

«Дәдә Горгуд» абидәләриндән бәһрәләнмәклә јарадылмыш илк гәләм мәһсуллары М. Рзагулузадә вә јухарыда гејд едилдији кими, Ә. Дәмирчизадәјә мәхсусдур. М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, даг чичәји», «Ел күчү», «Дәли озан» миниатүр повестләри ушагларын ән чох севдији әсәрләрдәндир.

Епосун бәдии јарадычылыгда мәнбә, гајнаг кими хүсусу тутуму сон илләр, даһа дәгиг десәк, сон 20 илдә артмышдыр. Бурада поезија ашағыдакы мәзмун тәрәфләри кәсб едиб: шаирләр поетик мәгамларда Горгуд гәһрәманларыны хатырлајыр, лирик вә ја епик образлары абидәнин персонажларына бәнзәдирләр (1); «Дәдә Горгуд» бојларынын идејалары поетик-тарихи фон кими көтүрүлүр, заманын проблемләри о фонда шәрһ олунур (2); епосун һәр һансы мотиви тарихи-бәдии контекстдә гәләмә алыныр, бојларын башлыча естетик-фәлсәфи гајәси мәзмуну поема, пјес үчүн мөвзу олур...

CamScanner ile tarandı

Шаирләрдән М. Араз, Һидајәт, А. Абдулла, Сәлим Әлиоғлу, Ч. Чавадлы вә башгаларынын әсәрләри биринчи, икинчи вә үчүнчү група аид поетик нүмунәләрә дахилдир.

Мәсәлән, Һидајәтин «Дәдә Горгуд» ше'риндә Азәрбајчан елләриндә Горгуд өјүдүнә-улу (ата-ана) нәсиһәтинә әмәл олундуғу гејд едилир, елимизин адәт-ән'әнәләринин мүгәддәс вә һуманист мәзијјәтләри ачыгланыр, поетик мәгамда заманын, дөврүн бәлалары лирик-фәлсәфи ахарла әлагәли верилир:

...Јадын торпағында көзүмүз јохдур,
Өзкәнин варыјла нә ишимиз вар?!
Халгымын әввәлдән көзләри тохдур,
Фәгәт... чох гәрибә кәрдишимиз вар.

Дүшмән гылынчыны гојмајыб гына,
Биз дост ахтармышыг, о, нифрәт кәзиб;
Дуз-чөрәк гојмушуг дәстәрханына,
Архадан вурмаға о, фүрсәт кәзиб.

...Дөнүб гүрурумуз дашгын бир селә,
Һәрдән намәрдләрдән јаралансаг да,
Бир ганлы чај илә, көрпүләр илә
Бир үрәк икијә параланса да!

Сонунчу груп әсәрләрә ән јахшы вә һәләлик сијаһысы тамамланмыш сајыланлар дахилдир: Булуд Гарачорлу Сәһәндин «Сазымын сөзү» поемалар силсиләси; Нәби Хәзринин «Әфсанәли јухулар», «Анамын бачылары» поемалары.

Тәдгигатчыларын гејд етдији кими, Шәһријарын «Һејдәр бабаја салам» әсәриндән сонра Чәнуби Азәрбајчанда икинчи көркәмли әдәби һадисә «Сазымын сөзү» сајылыр.

Сәһәнд бу әсәриндә «Дәдә Горгуд» бојларындан алтысыны поетик објект сечмишдир. Биринчи чилддә—«Сазымын сөзү»ндә «Духа Гоча оғлу Дәли Домрул», «Дирсә хан оғлу Буғач», «Ганлы Гоча оғлу Гантуралы» бојлары, «Дәдәмин китабы»нда—икинчи чилддә «Гарачыг чобан», «Бәкил оғлу Имран» вә «Тәпәкөз» бојлары нәзмә чәкилмишдир. Халгын дастан јарадычылығы ән'әнәләриндән сәнәткарлыгла бәһрәләнән Сәһәнд бәдии васитә олараг һәр әдәби дастанын әввәлинә «Башланыш», ахырына исә «Гуртарыш» әлавә етмәклә онлары халгынын, вәтәнинин мүасир сијаси-ичтимаи һәјаты, вәзијјәти илә әлагәләндирир» (Ругијјә Гәнбәр гызы. «Булуд Гарачорлу Сәһәнд вә онун поезијасы». Бах: Сәһәнд. «Сазымын сөзү». Бакы, «Јазычы», 1984, сәһ. 11). Поемаларла бојларын мәзмунунун мүгајисәси академик Мирзә Ибраһимовун: башланышларда шаир «дастанын һуманизм руһуну вә мүндәричәсини инкишаф етдирмиш, букүнкү инсанын мүбаризәләри вә арзулары илә ашыламыш, һәјат һаггында, инсан һаггында бир сыра гијмәтли фикирләр сөјләмишдир» фикрини (М. Ибраһимов. Ики китаб.—«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 23 март 1968-чи ил) тәсдиг едир.

Халг шаири Нәби Хәзри фолклоризминдә «Дәдә Горгуд» бојлары башлыча јер тутур. Бу фикир филолокија елмләри намизәдләри Ј. Нәсирли вә Р. Әзизовун китабларында гејд олунмушдур. Мәзмунундан да ајдынлашыр ки, Н. Хәзринин «Әфсанәли јухулар» поемасы «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» боју әсасында јарадылмышдыр.

Һәм «Дәдә Горгуд» бојлары, һәм дә «Әфсанәли јухулар» жанр е'тибарилә гәһрәманлыг дастаныдыр. Икинчи бир чәһәтдән, һадисәләрин инкишаф динамизминдә јуху әдәби васитә кими мүһүм јер тутур. Һәм әдәби фолклор нүмунәсиндә, һәм дә поемада сүжет фәргләнмир, һадисәләр ејни чүр чәрәјан едир.

Нәби Хәзри поезијасында «Дәдә Горгуд» бојларынын поетик гајнаг кими ролу јухарыда гејд олунан әсәрлә мәһдудлашмыр. Белә ки, шаир «Дәдә Горгуд» бојларына сонра да гајытмыш вә бәдии-естетик мәрамлы гајытманы мүәллиф өзү белә шәрһ етмишдир: «Ана» поемасы үзәриндә ишләјирдим... мәндә белә бир фикир доғду: бу күн, 20-чи әсрин гојнунда гүрурла јашајыб, өмрүнү баша вурмуш анамын мә'нәви бачылары кимләр олмушдур? Хәјалым узаг әсрләрә кетди... Хатиримә Бурла хатун кәлди, Нүшабә көз өнүндән кечди. Мәһсәтини дүшүндүм. Һәчәрин гәһрәманлығыны хатырладым. Мәнә елә кәлди ки, анам өз бачыларынын саф аналыг дујғуларыны, гадын мүдриклијини, гадын шаиранәлијини вә гадын мәрдлијини өзүндә чәмләшдирмиш вә мәним әсримә гәдәр кәтириб чатдырмышдыр. Онунчүн дә мән «Анамын бачылары» ады алтында силсилә поемалар јазмаг

Scanned with CamScanner

фикринә дүшдүм. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин гәдим вә әбәди абидәси «Дәдә Горгуд»а мүрачиәт етдим. Вә «Әфсанәли Јухулар» поемасы јазылды.

«Дәдә Горгуд» бојлары илә јарадычылыг просесиндә үнсијјәт бу поемаларла битмәди. Нәби Хәзри аз сонра епоса сәһнә һәјаты верди. М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрында онун «Торпаға санчылан гылынч» пјеси тамашаја гојулду. Әсәр епосун һуманист мәзмуну, бабаларымызын ганлы мүһарибәләри инкар етмәләри идејасыны тәблиғ едир. Епосун романтик-гәһрәманлыг мәзмуну, мотивләри фәрди орижинал үслубда, башга бир әдәби жанрда муасирлик ракурсунда халга чатдырылмышдыр.

«Дәдә Домрул» боју драматуржи мәгамлары, дәрин фәлсәфи мәзмуну илә јазычы Алтај Мәммәдовун диггәтини чәлб етмишдир. О, бојун мәзмуну вә мотивләри әсасында ејниадлы комедија јазмыш, әсәр Кировабад Дөвләт Театрында уғурла тамашаја гојулмушдур.

Беләликлә, көрүндүјү кими, «Дәдә Горгуд» бојларындан истифадә мүхтәлиф жанрлы јазылы әдәбијјатымызы әһатә едир. Бу бахымдан јанашанда кино вә тәсвири сәнәт саһәләринин «Дәдә Горгуд» бојларындан бәһрәләнмәси фактлары да кениш тәһлилә, тәдгигата әсас верир. Мәгаләнин һәчми бунлардан бәһс етмәјә имкан вермир вә мүәллимә јаддаш олараг әсәрләрин адларыны чәкмәклә кифајәтләнирик. Јазычы-кинодраматург Анарын ејниадлы ики серијалы ссенариси әсасында чәкилмиш бәдии филм, «Дәдә Горгуд» балети, «Дәдә Горгуд» мотивли рәсмләр (М. Абдуллајевин) вә миниатүрләр (Ф. Мәммәдвәлијев) К. Марксын ашағыдакы фикрини тәсдиг едир: бә'зи сәнәт инчиләри чәмијјәт инкишафынын ашағы сәвијјәдә олдуғу бир заманда мејдана кәлсәләр дә, чәмијјәтин сонракы инкишафы мәрһәләләриндә јаранан инчәсәнәтә, әдәбијјата өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәкдә давам едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларындан данышаркән онун бәдии нәсримизә тә'сири һаггында гејд етмәмәк олмур. Топланмыш фолклор нүмунәләринин арашдырылмасы тәсдиг едир ки, бојлар шифаһи халг әдәбијјатымызын өзүнә белә тә'сир көстәрмиш, рәвајәт вә әфсанәләр јарадылмышдыр. Бунлар «Дәдә Горгуд»ун гајнағ олма функсијасынын башга бир тәрәфинин мәзмунуну тәшкил едән әдәби фактлардыр вә ајрыча мәгалә үчүн кифајәтдир. Сөһбәт јазылы әдәбијјатдан, совет нәсриндән кедир вә «Дәдә Горгуд»ун бәдии нәсримизә тә'сириндән данышанда даһа чох јазычы-ссенарист Әһмәдаға Муғанлынын «Шәһријар әфсанәси», «Горгуд дәдәнин өјүдү» әсәрләри јада дүшүр.

Јазычы Ә. Муғанлы «Дәдә Горгуд» бојларына, бојлардакы образлы ифадәләрә, епосун поетик синтаксисинә даһа чох үз тутанлардандыр. Бу истифадә бир нечә бахымдан фәргլидир. Белә ки, мүәллиф «Шәһријар әфсанәси» поемасында Гәдирлә Көзәлин тојуна Дәдә Горгуду кәтирир, онун оғузнамә гошдуғуну бәдии детал кими әсәрә дахил едир. Үстәлик повестин дилини тәшкил едән бир сыра идеоматик ифадәләр, сөз бирләшмәләри ишләдир: «Гылынчымла доғраным! Өз охума санчылым!», «Чал гылынчын,... јетдик!», «Јарымасын, јарчымасын...» вә с.

«Шәһријар әфсанәси» повестинин гәһрәманлары да—гызла оғлан ох атыр, гуршаг тутур, ат чапырлар; онлар да ох атыр вә ох дүшән јердә кәрдәк гурур, дост кәлмәсә, дарда олан дост азадлыға чыхмаса кәрдәјә кирмирләр; Муған елинин икидләри Дәдә Горгуд нәсиһәти илә басдыгларыны кәсмир, саза, сөзә һөрмәт гојур, ел агсаггалынын сөзүнә әмәл едирләр. Шәһријар мәләји Көзәл силаһдашлары олан гызлара Горгуд гәһрәманы кими мүрачиәт едир: «Һеј мәним гыз гардашларым...»

Бағыр басмаг, баш әјиб салам вермәк, дөјүш күнү бир-биринә арха олмаг... кими мә'нәви-физики мәдәнијјәт хүсусијјәтләри һәм «Дәдә Горгуд», һәм дә «Шәһријар әфсанәси» гәһрәманларына хас хүсусијјәтләрдир (Бах: Әһмәдаға Муғанлы. «Өмүрдән једди јарпаг», Бакы, «Јазычы», 1984, сәһ. 60—102).

Академик Д. С. Лихачов «Игор полку һаггында дастан»а аид тәдгигатларында онун поетик нахышларындан А. Радишшев, В. Жуковски, А. Пушкин вә К. Рылејевин, образларындан А. Блок вә В. Брјусовун истифадә етдикләрини, опера (А. Бородин, «Књаз Игор» операсы) вә рәссамлыгда (В. Швартс, В. Петров, В. Васнетсов) мөвзу, мәнбә олдуғуну ашкара чыхармышдыр. Көркәмли алим бу истифадәни онунла әлагәләндирир ки, дастан образлары өзләриндә көрүнмәмиш поетик гүввә дашыјырлар.

Дүнјанын бир сыра дилләринә—рус, инкилис, алман, италјан, әрәб, фарс дилләринә чеврилмиш, дәфәләрлә нәшр олунмуш, дүнја бәдии мәдәнијјәти хәзинәсини зәнкинләшдирән әсәрә чеврилмиш «Китаби-Дәдә Горгуд» гәһрәманлары да белә гүдрәтә вә бәшәријјә малик образлардыр. Дәрин бәшәрилик, дүнјәви һуманизм, солмајан хәлгилик, тәбии-реалист бојаларла долу бојларын тәдгигат чоғрафијасы илдән-илә кенишләндији кими бәдии јарадычылыгда да гајнаг кими ролу артыр.

•

Консултасија

VI синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик көстәришләр

II рүб үчүн 30 дәрс планлашдырылмышдыр (7 һәфтә 4 күн)
(25;5)

37-чи дәрс. Өјрәдичи имла. Имланын апарылмасындан әсас мәгсәд фе'лә аид кечилмиш јазы гајдаларына даир вәрдишләри мөһкәмләндирмәкдир.

Бу мәгсәдлә ашағыдакы нүмунәләрдән истифадә олуна биләр. 1. Үмидсизлик она галиб кәлмәк истәјирди [(истијирди)]. 2. Дилбәр һәр күн әринин гаршысына чыхмалы, ону јахшы гәбул етмәли иди [(етмәлијди)]. 3. Каш мән мағазанын габағына кетмәјә идим [(кетмијәјдим)]. 4. Әләддин топ кими јумру бир оғлан иди [(оғланыды)]. 5. Белә дејирләр ки, падшаһын көзәл бир бағы вар имиш [(варымыш)]. Бу бағда бир алма ағачы илдә бир күн чичәкләјәр [(чичәклијәр)] сабаһы чичәјини төкәр, үчүнчү күн бар верәрмиш. 6. Илан дәрзләрин арасында јатмыш имиш [(јатмышмыш)].

38, 39-чу дәрсләр. Фе'л формаларына аид орфоепик вә орфографик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси:

а) Фе'лин әмр формасынын 1-чи шәхсин тәки вә чәминдә, 2-чи шәхсин чәминдә дүзкүн јазылышы вә тәләффүзү;

б) Башланғыч формасы а, ә саитләри илә битән индики заман фе'лләринин дүзкүн јазылышы вә тәләффүзү.

40-чы дәрс. Иди, имиш һиссәчикләринин јазылышы вә тәләффүзү илә әлагәдар вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси.

41, 42-чи дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

43, 44, 45-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: өјрәдичи инша.

Биринчи саатда нитгин үслублары вә типләринә аид кечилмишләрин төкрары, мүхтәлиф үслублу нитг үчүн характерик сајылан дил васитәләри һаггында тәсәввүрләрин кенишләндирилмәси үзрә иш вә мүһакимә характерли иншаја һазырлыг; икинчи саатда иншанын јаздырылмасы; үчүнчү саатда иншаларын тәһлили.

46, 47-чи дәрсләр. Фе'ли сифәт.

Фе'ли сифәт фе'лин хүсуси формасы кими; фе'ли сифәтин үмуми мә'насы.

Фе'ли сифәтин фе'лә вә сифәтә охшар хүсусијјәтләри (нүмунәләрин тәһлили, мүгајисә әсасында). Чалышмалар үзәриндә иш.

Scanned with CamScanner

Дәрсин икинчи саатыны лүғәт үзрә имлаја вә зәрфләрин морфоложи тәһлилинә сәрф етмәк мәгсәдәујғундур.

84, 85-чи дәрсләр. Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы. Лүғәт үзрә имла.

86, 87-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы; өјрәдичи инша.

Иншалары «Тәнбәллик—бәдбәхтлик», «Хошбәхтлик зәһмәтдәдир», «Тарлада», «Футбол мејданчасында» вә с. мөвзулара һәср етмәк олар.

Икинчи саат иншаларын тәһлили үчүн нәзәрдә тутулмалыдыр.

88-чи дәрс. Нитг һиссәләринә көрә тәһлил вә зәрфә аид чалышмалар үзәриндә иш.

89-чу дәрс. Өјрәдичи имла.

90-чы дәрс. Зәрфин чүмләдә ролу.

91-чи дәрс. Синоним дәрсләр үзәриндә иш.
Бу мәгсәдлә «Б» дәрслијиндәки 230 нөмрәли чалышмадан да истифадә етмәк олар.

92-чи дәрс. Зәрфин исим вә сифәт кими, сифәт вә сајын зәрф кими ишләнмәси.

Бу мөвзуну дәриндән вә һәртәрәфли мәнимсәтмәк үчүн «Б» дәрслијиндә (сәһ. 105—106) имканлар кенишдир.

93-чү дәрс. Әлавә тапшырыглы өјрәдичи имла.

94-чү дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы: өјрәдичи ифадә. «Б» дәрслији илә ишләјән синифләрдә ифадәни «Б» дәрслијиндәки 248 нөмрәли чалышма әсасында апармаг олар.

95, 96-чы дәрсләр. Грамматикаја (зәрфләрә) аид әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

97, 98-чи дәрсләр. Зәрфә аид кечилмишләрин мөһкәмләндирилмәси вә системә салынмасы.

Бу мәгсәдлә «Б» дәрслијиндәки (108-чи сәһифәдә) тәкрар үчүн суал вә тапшырыглардан истифадә етмәк олар.

99-чу дәрс. Көмәкчи нитг һиссәләри. Гошма көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими (танышлыг үчүн).

100-чү дәрс. Гошмаларын мә'нача нөвләри.

Гошмаларын мә'нача нөвләринин әзбәр өјрәнилмәси нәзәрдә тутулмамалы, практик шәкилдә мәнимсәдилмәси тәшкил едилмәлидир.

101, 102-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: өјрәдичи ифадә.

Икинчи дәрсдә гошмалы чүмләләрдә гошмалары синонимләри илә әвәз етмәк бачарығы үзрә иш апарылмалыдыр.

103-чү дәрс. Гошмаларын морфоложи тәһлили.

Тәһлили «Б» дәрслијиндәки план әсасында апармаг мәсләһәтдир.

104-чү дәрс. Гошмаларын јазылышы.

Шакирдләр өјрәнирләр ки, Азәрбајчан дилиндә гошмалар јазылышына көрә ики група бөлүнүр: 1) сөзә битишик јазыланлар; 2) сөздән ајры јазыланлар. Бу идејаны вә бунунла әлагәдар һансы гошмаларын сөзә битишик, һансынын ајры јазылдығыны шакирдләрә баша салмаг мөвзунун тәдрисинин башлыча мәсәләләриндән биридир. Лүғәт үзрә имла.

105-чи дәрс. Һәм әсас, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр.

Бу мөвзунун тәдрисиндә мәгсәд гошма кими ишләнән бир чох сөзләри исим, сифәт, зәрф кими ишләнән сөзләрдән (мә'на вә функсијача) фәргләндирмәкдән ибарәтдир.

Мүәллимләрин истифадәсиндә олан дәрсликләрдә омоморфем характерли сөзләрә даир хејли чалышма нүмунәләри вар. Бунларын әсасында грамматик тәһлил апармаг лазымдыр.

106-чы дәрс. Јохлама имла.

IV рүб үчүн 30 дәрс планлашдырылмышдыр (9 һәфтә)
(25;5)

CamScanner ile tarandı

107-чи дәрс. Бағлајычы көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими.

108-чи дәрс. Бағлајычыларын мә'нача нөвләри.

Бу мөвзунун тәдриси заманы үч чәһәтә хүсуси диггәт јетирилмәлидир: биринчиси, шакирдләр бағлајычыларын мә'нача нөвләри илә таныш едилмәли (нәзәри материалы әзбәрләмәк тәләб олунмамалы, икинчиси, чүмләләрдә бағлајычыларын ишләдилмәсинә аид чалышмалара кениш јер верилмәли; үчүнчүсү исә, да (дә), ки, бағлајычылары ејни формалы шәкилчиләрлә мүгајисә олунмалыдыр.

Гејд. Бағлајычыларла шакирдләрин ибтидаи синифләрдән таныш олдугларыны нәзәрә алыб, «Б» дәрслијиндәки тәдрис ардычыллығыны көзләмәк даһа мәгсәдәујғун һесаб едилир.

109-чу дәрс. Бағлајычылара даир чалышмалар.

Бу дәрсдә шакирдләри садә вә мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндә даһа чох ишләнән бағлајычылар үзәриндә дүшүндүрмәк вә онлары һәмин типдән олан бағлајычылы чүмләләр гурмаг бачарығына јијәләндирмәк лазымдыр.

110, 111-чи дәрсләр. Садә вә мүрәккәб бағлајычылар вә онларын јазылышы.
Бу мөвзу дәрси әјани гурмағы тәләб едир. Буна көрә шакирдләрин хүсусән јазылы нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы чәдвәлдән истифадә етмәк төвсијә олунур:

1. Садә вә мүрәккәб бағлајычылар

Садә бағлајычылар	Мүрәккәб бағлајычылар
Бир сөз шәкилдә олур: вә, илә, ки, да, дә, каһ, лакин, амма, анчаг, нә, һәтта, һәм вә с.	1. Ики вә даһа чох бағлајычынын бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир: һәм дә, нә дә, ја да, нә дә ки, вә нә дә, ја да ки. 2. Ки, да, дә бағлајычыларынын башга сөзләрлә бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир: чүнки, һалбуки, мадам ки, та ки, јохса ки, белә ки, нәинки, јаинки, она көрә ки, ондан өтрү ки, она көрә дә вә с.

2. Мүрәккәб бағлајычыларын јазылышыны көстәрән чәдвәл.

Битишик јазыланлар	Ајры јазыланлар
чүнки, нәинки, һалбуки, јаинки.	һәм дә, ја да, нә дә, каһ да, һәм дә, һәм дә ки, ја да ки, нә дә ки, она көрә ки, ондан өтрү ки, она көрә дә, вә јахуд, јохса ки, мадам ки, та ки, белә ки вә с.

112-чи дәрс. Нитгдә синоним бағлајычылардан истифадәјә даир чалышмалар үзәриндә иш вә морфоложи тәһлил.

113, 114-чү дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

115, 116-чы дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: шәкил үзрә инша.
Бу мәгсәдлә, «Б» дәрслијиндәки 298 нөмрәли чалышмадан истифадә олуна биләр.

Дәрсин икинчи саатында иншалар мәзмунуна вә орада бағлајычылардан нә дәрәчәдә истифадә олунмасына көрә тәһлил едилмәлидир.

117-чи дәрс. Бағлајычыларын тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси.

Тәкрар заманы башлыча диггәти бағлајычыларын јазылышына јөнәлтмәк лазымдыр (дәрс просесиндә практик ишә даһа чох јер верилмәли, нәзәри чәһәтдән сорғу характери дашымалыдыр).

118-чи дәрс. Әдат көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими.
Әдат һаггында шакирдләрдә биткин анлајышлар јаратмаг үчүн ашағыдакы дидактик парчалар мүшаһидә материалына чеврилә вә мүгајисә олуна биләр:

1. Мәһсул бол олсун!	1. Тәки мәһсул бол олсун!
2. Дур ајаға!	2. Ди дур ајаға!
3. Мәнә хәбәр верәјдин.	3. Бары мәнә хәбәр верәјдин!
4. Биз нә етмишик, ана?	4. Ахы биз нә етмишик, ана?
5. Күнаһ сәндәдир.	5. Бах күнаһ сәндәдир.
6. Тез гајыт.	6. Тез гајыт һа!

119-чу дәрс. Әдатларын мә'нача нөвләри.
Бу мөвзунун нәзәри материалларынын әзбәрләнмәси дәрсин гаршысында дуран мәгсәд ола билмәз. Башлыча мәгсәд әдатларын мә'на нөвләрини көстәрән

Scanned with CamScanner

чәдвәл әсасында шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдән ибарәт олмалыдыр.

120-чи дәрс. Әдатларын мә'нача нөвләринә даир чалышмалар үзәриндә иш.

Әдатлы чүмләләрин интонасијача дүзкүн охунмасы јолу илә шакирдләрдә әдатларын мә'на вә функсијасы һаггында ајдын тәсәввүр јарадылмалы вә беләликлә дә шакирдләрдә әдатлары груплашдыра билмәк бачарыглары формалашдырылмалыдыр.

121, 122-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: өјрәдичи иншa.

Иншаны тарихи күнләрә, мараглы һадисәләрә, о чүмләдән ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мәсәләләрә һәср етмәк олар.

Чалышмаг лазымдыр ки, иншада мәгсәдлә әлагәдар олараг гој, даһа, даһа да вә с. әдатларындан истифадә олунсун.

Иншанын типи вә үслубунун мүәјјәнләшдирилмәси үзәриндә дә иш апарылмалыдыр.

123-чү дәрс. Әдатларын јазылышы.

Нитгдә синоним әдатлардан истифадәјә даир бачарыгларын ашыланмасы үзрә дә иш кетмәлидир.

124-чү дәрс. Битишик јазылан әдатлара даир чалышмалар үзәриндә иш.

125-чи дәрс. Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр.

Бу дәрсдә шакирдләри әдатларын әмәлә кәлмә васитәләри илә таныш етмәк лазымдыр. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр әдатларын онлара охшар олан сөзләрдән интонасијача вә јазылышына көрә фәргини мөһкәм мәнимсәсинләр.

126-чы дәрс. Әдатларын јазылышына даир чалышмалар үзәриндә иш вә онларын морфоложи тәһлили.

127, 128-чи дәрсләр. Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

129-чу дәрс. Нида хүсуси нитг һиссәси кими. Нидаларын интонасијача фәргләндирилмәси.

130-чу дәрс. Нидаларын јазылышы.

Нидалардан сонра веркүл вә ја нида ишарәсинин ишләдилмәси, һабелә бә'зи нидалардан сонра веркүл вә ја нида ишарәсинин ишләдилмәси һаллары мүшаһидә етдирилмәли вә сәбәби ајдынлашдырылмалыдыр.

131, 132, 133, 134, 135, 136-чы дәрсләр. Кечилмишләрин тәкрары.

Бу саатлардан нечә истифадә олунмасы мүәллимин ихтијарына верилир. Бу саатлары планлашдыраркән кечилмишләрин тәкрары, мөһкәмләндирилмәси вә системә салынмасы мәгсәди нәзәрдә тутулмалы, о чүмләдән практик әһәмијјәтли мәсәләләр (ифадәли оху, мәнтиги оху, мәтнин үслубуну, типини мүәјјәнләшдирмәк вә с. кими) үзрә ишләр апарылмалыдыр.

●

Суаллара чаваб

СУАЛ 1. **«Күнорта»** сөзүнү сәтирдән сәтрә нечә кечирмәк дүзкүндүр?

СУАЛ 2. **Өмүр-өмр** сөзү илә **әсил-әсл** сөзүнүн ики вариантда ишләнә билмәси орфографик бахымдан һансы хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнир?

СУАЛ 3. **«Јығынчагда Азәрбајчан, рус, күрчү, ермәни вә башга халгларын нүмајәндәләри иштирак едирдиләр»** чүмләсиндә **«Азәрбајчан** сөзү бөјүк, јохса кичик һәрфлә јазылмалыдыр?

Һачымәммәд Сәмәд оғлу—Балакән рајону, Шәриф кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ 1. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә онун һечалара бөлүнмәси принсипи әсас тутулур: **мә'налы һиссәләринә** көрә кечирилмир. Бу бахымдан **«күнорта»** сөзүнү күн-орта шәклиндә мә'налы һиссәләринә бөлүб сәтирдән сәтрә кечирмәк сәһвдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1958-чи илдә гәбул олунмуш орфографија гајдаларында **күнорта, дилучу, јарымада** типли мүрәккәб сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә һәмин сөзләри әмәлә кәтирән компонентләрин бүтөвлүјү принсипи әсас көтүрүлмүшдү. Бу гајдаја көрә **күнорта** сөзүнү күн-орта, **дилучу** сөзүнү дил-учу, **јарымада** сөзүнү јарым-ада вә с. шәклиндә сәтирдән сәтрә кечирмәк мәгбул һесаб едилирди. Бу сәһв «Гајдалар»ын 1975-чи илдәки чапында (бах: «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти», сәһ. 35—37) арадан галдырылмышдыр.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәк пис олмаз ки, бә'зи дилчи алимләр мәтбуатда белә бир субјектив фикир ирәли сүрүрләр: күја гоша саитли сөзләри сәтирдән сәтрә кечирәркән саитләрдән бири мүтләг сәтрин сонунда сахланылмалы, дикәри исә о бири сәтрә кечирилмәлидир. Бу фикрин һеч бир елми әсаси јохдур; «Гајдалар»ын тәләбинә көрә һәмин сөзләрин мүасир **чамаа-тын** шәклиндә дә сәтирдән сәтрә кечирилмәсинә сәһв кими јанашмаг олмаз. Бурада олса-олса јалныз график көзәјатымлығы әсас тутмаг олар.

ЧАВАБ 2. Орфографијамызын гајдаларына көрә әслиндә бирһечалы олуб, тәләффүздә чох заман икиһечалы (ики саитли) дејилән сөзләр ики чүр јазылыр: а) ики саит илә: **гәдир, гисим, ејиб, фәсил, исим** вә с.; б) бир саит илә: **гәбз, гәср, зүлм, нәср** вә с.

Өмүр сөзү дә биринчи гисимдән олан сөзләр сырасына дахилдир. Тәләффүздә һәмин сөзүн **өмр** (өмр етмәк), јахуд **өмүр** (өмүр сүрмәк) шәклиндә ишләдилмәси һеч бир мә'на дәјишиклији јаратмыр. Бу бахымдан **әсл** вә **әсил** сөзләри исә бир нөв, пароним характери дашыјыр. Белә ки, **әсл** сөзү халис, һәгиги мә'насыны билдирир, **әсил** исә әсилли, нәчабәтли, әсил-нәчабәт саһиби, нәчиб мә'наларында ишләнир; мәсәлән: «Әсил олан әсиллијини итирмәз», «Әсил ал, чиркин олсун, бәдәсил көзәл олмаз». (Аталар сөзләри).

Гејд едәк ки, «әсил» сөзүндән дилимиздә надир һалларда истифадә едилир; она саитлә башланан шәкилчиләр әлавә етдикдә көкүн «әсл» формасына дүшмәси, «әсл» сөзүнүн исә тәләффүздә чох заман (әсил) шәклиндә ишләдилмәси, көрүнүр, бу ики сөзүн бир-бири илә ејниләшдирилмәсинә тә'сир көстәрән објектив амилләрдир. Мәтбуатымызда **әсл** сөзүнүн һәлә дә ики вариантда ишләдилмәсинә тәсадүф олунмасы мәһз бу сәбәбдән ирәли кәлир. Лакин сон илләрдә онларын диференсиаллашдырылмасы просеси ачыг-ајдын һисс олунур; әввәлинчи вариантдан **(әсл)** истифадәјә даһа чох үстүнлүк верилир. Һәр һалда бу «просес» һәлә давам едир. Буна көрәдир ки, «Гијмәт нормалары»нын тәләбинә көрә һәмин сөзләри шакирдләрин **әсл** вә ја **әсил** шәклиндә ишләтмәләри онларын јазы гијмәтинә тә'сир көстәрән сәһв кими һесаба алынмыр.

ЧАВАБ 3. Тә'лимдә гошадиллијә јијәләнмәклә әлагәдар, дилимизин бә'зи грамматик вә ја орфографик гајдаларынын мәнимсәнилмәсиндә мүбаһисәли көрүнән мәсәләләр гаршыја чыха билир. Бунлардан бири бә'зи сөзләрин исим, јохса сифәт категоријасына дахил олмасы илә әлагәдардыр.

Мә'лумдур ки, рус дилиндә сифәтләр хүсуси морфоложи формасына көрә фәргләнир (-ый,-ое,-ая шәкилчиләрини гәбул едир). Азәрбајчан дилиндә исә бу нитг һиссәсинин хүсуси бир морфоложи әламәти јохдур. Онлар мә'нача әшјанын әламәтини билдирмәсинә, исмә аид олмасына, морфоложи чәһәтдән дәјишмәмәсинә вә с. көрә фәргләндирилир... Сифәтләр исимлә јанашы ишләнәркән мәһз јанашма әлагәсиндә олур вә буна көрә дә нә өзү дәјишир, нә гошулдуғу сөзү дәјишдирир. Бә'зән сифәтләрлә гарышдырылан башга сөзләр бу хүсусијјәтә малик олмур. Мисаллара диггәт јетирәк: **Азәрбајчан дили, сосиалист өлкәси, Коммунист Партијасы** бирләшмәләриндән һәр бириндә икинчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едир. Демәк, тәрәфләр арасында мәнсубијјәтә (шәхсә) көрә узлашма әлагәси јараныр. Әкәр һәмин бирләшмәләрдә **Азәрбајчан, сосиалист, коммунист** сөзләри сифәт олса иди, кәрәк онлара гошулан сөзләр **дил, өлкә, партија** шәклиндә шәкилчисиз ишләнә иди (бу исә мүмкүн дејил). Ејни бирләшмәләрдә әввәлинчи сөзләрә нә ајрылыгда, нә дә бирләшмә дахилиндә сифәтин суалларыны вермәк мүмкүн дејил: **Азәрбајчан дили** — һансы? **сосиалист өлкәси**—һансы? вә с.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, исми бирләшмәләрин һамысында биринчи тәрәф икинчи тәрәфдән асылы олур вә тәрәфләр арасында тә'јинедичилик әлагәси јараныр («тә'јини сөз бирләшмәләри» термини мәһз бурадан мејдана чыхмышдыр). Исми бирләшмәләрдә тәрәфләрин бу чүр әлагәләнмәси һеч дә о демәк дејил ки, онларын биринчи тәрәфи һәмишә чүмләдә тә'јин олур. **Азәрбајчан дили, сосиалист өлкәси, Коммунист Партијасы** бирләшмәләриндә биринчи тәрәфләр тә'јин дејил, лакин тә'јинедичилик хүсусијјәтинә маликдир. Бурадан исә һәмин бирләшмәләрдә биринчи тәрәфләрин сифәт олмасы нәтичәсини чыхармаг гәтијјән дүзкүн ола билмәз. Бәс шүбһә нәдән ирәли кәлир? Јәгин ки, мәсәләјә Азәрбајчан вә рус дилләриндәки ејни категориал һадисәјә мүгајисәли јанашмагдан. Јухарыда көстәрилән типли бирләшмәләрин биринчи тәрәфи рус дилиндә сифәтлә ифадә олунур: «Азербайджанский язык», «социалистическая страна», «Коммунистическая Партия». Бу, рус дилинин

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

өз ганунаујғунлуғундан доған хүсусијјәтдир.

Демәк, **Азәрбајчан дили, Азәрбајчан халгы** вә с. кими бирләшмәләрдә **Азәрбајчан** сөзүнүн сифәт дејил, исим олдуғуна шүбһә галмыр. Елә буна көрәдир ки, һәмин сөз синтактик мөвгејиндән, ифадә етдији мә'на чаларындан асылы олмајараг, хүсуси исимлијини итирмир вә бу сәбәбдән дә бөјүк һәрфлә јазылыр. **Азәрбајчан маһнылары, Азәрбајчан әдәбијјаты, Азәрбајчан чајы, Азәрбајчан хөрәкләри**, еләчә дә **Губа халчасы, Шәки ипәји, Бакы нефти, Гарабағ бүлбүлләри** вә с. кими јүзләрлә сөз бирләшмәләриндә дә буну мүшаһидә етмәк чәтин дејил.

Азәрбајчан халгы ифадәсиндә Азәрбајчан сөзүнүн нә үчүн бөјүк һәрфлә јазылдығыны әсасландыраркән бир мүһүм чәһәтин дә үстүндән кечмәк олмаз. Мә'лумдур ки, әксәр халгларын ады, милли мәнсубијјәт дашыјычыларынын ады илә әлагәдар олараг адландырылыр; мәсәлән: **рус(лар)—рус халгы, күрчү(ләр)—күрчү халгы, өзбәк(ләр)-өзбәк халгы** вә с. Бунларын әвәзинә һеч вахт «Русија халгы», «Күрчүстан халгы» вә с. ишләтмәк мәгбул сајыла билмәз. Бизим дилимиздә милли мәнсубијјәтләрин дашыјычыларыны билдирән бә'зи сөзләр өлкә адларына -лы^4 шәкилчиси артырмагла ифадә едилир: **Украјна—украјналы, Чин—чинли, Вјетнам—вјетнамлы** еләчә дә **Азәрбајчан—азәрбајчанлы** вә с. Белә һалда ајдын мәсәләдир ки, «**украјналы халгы**», јахуд «**азәрбајчанлы халгы**» демәк мүмкүн олмур. Буна көрә дә белә халгларын ады, дилинин ады вә с. бизим дилимиздә һәмин халгларын әрази гурумунун ады илә адландырылыр вә бөјүк һәрфлә јазылыр.

СУАЛ 1. Мүрәккәб хәбәрләри һансы әламәтләринә көрә мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунур?

СУАЛ 2. Фе'ли бағламалардан сонра нә заман веркүл ишарәси гојулмалыдыр?

Тофиг Әлијев—Ордубад рајону, Кәнзә кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ 1. Азәрбајчан дилчилијинә аид әдәбијјатда чүмлә үзвләринин гурулушча нөвләри һаггында бәһс едилмәси узун илләрдән бәридир ки, бир [illegible] чевирилмишдир. Бу мәсәләјә алимләр мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф [illegible]гејләрдән јанашмышлар. Мүбаһисәләрә һәлә дә сон гојулмамышдыр. Лакин орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда һәмин мәсәлә 1980-чи илдән бирдәфәлик һәлл олунмушдур; белә ки, чүмлә үзвләринин гурулушча нөвләри һаггындакы мә'лумат програмлардан ихтисар едилмишдир. Әлбәттә, чәтинлијинә көрә јох, «мүрәккәб чүмлә үзвү» анлајышынын елми әсасы олмамасына көрә. Ахы чүмлә үзвү дил ваһиди дејил вә буна көрә дә онда гурулуш моделләри ахтармағын һеч бир нәзәри вә практик әһәмијјәти јохдур. Буна көрә орта мәктәбдә чүмлә үзвләринин јалныз ифадә васитәләринә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк лазым көрүлмүшдүр.

ЧАВАБ 2. Мә'лумдур ки, дурғу ишарәләри билаваситә синтаксислә бағлыдыр. Буна көрә дә, әслиндә, «фе'ли бағламалардан сонра веркүлүн ишләнмәси» анлајышы дүзкүн дејил. Сөһбәт фе'ли бағлама вә ја фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунан чүмлә үзвләриндән сонра веркүлүн ишләнмәси һаггында кедәрсә, буна сөз ола билмәз.

Проф. З. Будагованын «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» адлы китабында («Елм» нәшријјаты, 1977) фе'ли бағламаларла әлагәдар синтактик категоријаларда веркүлүн ишләнмәсинә аид ашағыдакы башлыча гајдалар көстәрилмишдир:

-ыб^4, -араг^2 шәкилчили фе'ли бағламалар вә фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунан һәмчинс үзвләр веркүллә фәргләндирилир; «О, әл-үзүнү јујуб, кејинди вә евдән чыхды». «Мән устанын голуна тохунараг, онун ким олдуғуну сорушдум».

Белә һәмчинс үзвләр фе'лә ифадә олунан хәбәрин јанында кәләркән, онлардан сонра веркүл гојулмур: «О, гапыны өртүб кетди».

Фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләри чүмләдә тәрзи-һәрәкәт, јахуд сәбәб-мәгсәд зәрфлији вәзифәләриндә ишләнәркән онлардан сонра веркүл гојулур; мәсәлән: «Мән ону евдә тапмајыб, кери гајытдым. Чәмил гышгырараг, өзүнү ирәли атды».

Әлагәдар олараг, әксинә олараг, фәргли олараг кими тәркибләр дә чүмләдә веркүллә фәргләндирилир.

Үмумијјәтлә, чүмләдә фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләриндән сонра веркүлүн ишләнмәси гајдалары дилчилик елмимиздә хүсуси олараг тәдгиг едилмәмишдир; бу мәсәлә һәлә дә мүбаһисәли олараг галыр. Буна көрә дә орта мәктәб програмларына «фе'лин бағламаларла әлагәдар веркүлүн ишләнмәси»нә аид һеч бир гајда дахил едилмәмишдир. Бу «гајдалара» риајәт етмәк, бир нөв, шакирд вә мүәллимләрин өһдәсинә бурахылмышдыр. Башлыча олараг буна диггәт јетирилмәлидир ки, шакирдләр мүвафиг фе'ли бағлама вә ја фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунан һәмчинс үзвләрдә веркүлдән истифадә вәрдишләринә јијәләнсинләр, хәбәрин (фе'лин) јанында кәлән фе'ли бағламадан сонра исә веркүл ишарәси гојулмадығыны дәрк етсинләр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, «Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нын тәләбинә көрә чүмләләрдә фе'ли бағламалардан сонра веркүлүн ишләнмәси илә әлагәдар гајдаларда шакирдләрин јол вердикләри сәһвләр онларын јазы гијмәтинә тә'сир көстәрмир.

СУАЛ. «Мүасир Азәрбајчан дили» («Елм» нәшријјаты, 1980) китабында көстәрилмишдир: «Азәрбајчан дилиндә нәгли кечмиш -мыш^4, -ыб^4 әламәтләри илә дүзәлир. Бу формалар арасында функсија вә ифадә етдикләри мә'наја көрә һеч бир фәрг јохдур». Даһа сонра гејд олунур ки, һәмин шәкилчиләрлә ифадә олунан нәгли кечмиш заман фе'лләри үчүнчү шәхсин тәкиндә -дыр^4 шәкилчисини гәбул едир: **алмышдыр, алыбдыр** (сәһ. 328). Хаһиш едирик ки, бу шәкилчиләрин фе'ли бағлама әмәлә кәтирмәси илә нәгли кечмиш заманы әмәлә кәтирмәси арасындакы фәрги изаһ едәсиниз.

Н. Бајрамова, И. Астанова — Пушкин шәһәриндәки 2 нөмрәли мәктәбин мүәллимләри.

ЧАВАБ. Фе'ли бағламалары әмәлә кәтирән шәкилчиләр ичәрисиндә -ыб^4 јеканә шәкилчидир ки, о, һәм дә фе'лин хәбәр формасынын грамматик әламәтләриндән бирини ифадә едир; нәгли кечмиш заманы билдирән -мыш^4 вә -ыб^4 бир-биринин грамматик синонимидир. Нитгдә һәрәсинин өз ишләнмә мәгамы вар. -ыб^4 заман шәкилчиси кими, даһа чох д а н ы ш ы г, гисмән дә п у б л и с и с т и к вә б ә д и и ү с л у б л а р үчүн характерикдир. Рәсми-әмәли вә елми үслубларда бу шәкилчидән, демәк олар ки, истифадә олунмур.

Проф. Һ. Мирзәзадәнин фикринә көрә, дилимизин гәдим дөврләриндә һәмин шәкилчи јалныз нәгли кечмиши ифадә едән морфем кими ишләнмиш вә тәдричән фе'ли бағлама шәкилчиси функсијасыны да кәсб етмишдир. Мүасир дилимиздә бу шәкилчијә омоним шәкилчи кими јанашылмалыдыр (белә омоним шәкилчиләр дилимиздә чохдур).

Гејд етдик ки, нәгли кечмиш заманы билдирән -мыш^4 вә -ыб^4 шәкилчиләри бир-биринин синонимидир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, о демәкдир ки, онлар бир-биринин «дублети», паралели дејил; ишләнмә вә инчә мә'на чаларларына көрә бири дикәриндән аз-чох фәргләнир. Мүхтәлиф үслубларла әлагәси бахымында бир мүһүм хүсусијјәтини сәтһи дә олса јухарыда изаһ етдик. Башга бир фәргли хүсусијјәти өзүнү бунда көстәрир ки, нәгли кечмиши билдирән -ыб^4 биринчи шәхсин тәки вә чәминдә ишләнмир («алыбам», алыбыг»), үчүнчү шәхсин тәкиндә исә һәмин шәкилчини гәбул едән фе'лә -дыр^4 шәхс (хәбәр) шәкилчисини әлавә етмәјә, әслиндә, һеч бир еһтијач јохдур: **алыб**(дыр), **кәлиб**(дир). Лакин -мыш^4 шәкилчиси илә әмәлә кәлән нәгли кечмиш заман фе'лләри һаггында бу фикри сөјләмәк мүмкүн дејил; фе'лләрдә һәмин шәкилчидән сонра -дыр^4 шәкилчисини ишләтмәк ганунаујғун бир тәләб кими гаршыја чыхыр: **јазмыш-јазмышдыр; демиш-демишдир** вә с.

СУАЛ. Азәрбајчан дилиндән јени програмын «Изаһат вәрәгәси»ндә көстәрилмишдир ки, конкрет шәраитдән асылы олараг keридә галан синифләрдә тә'лимин бу вә ја дикәр саһәси үзрә ишләри гүввәтләндирмәк олар... Ахы програм вә дәрсликдә өз әксини тапмајан материаллар шакирдләрә өјрәдилмир. Буна чәһд көстәрмәк арзу олараг галыр. Мүәллим өз ишини програмда көстәрилән һәмин тәләбә ујғун гурарса, јохламаја кәләнләрин гаршысында пис вәзијјәтә дүшә биләр. Бу, тә'лимин ваһид принсип әсасында гурулмасынын гүсурлу олдуғуну көстәрмирми?

Аллаһверән Нәзәров, Ләнкәран рајону, Һавзаван кәнд мәктәбинин баш мүәллими.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ЧАВАБ. Гәрибәдир ки, «керидә галан синифләрдә Азәрбајчан дили тә'лиминин бу вә ја дикәр саһәси үзрә ишләри гүввәтләндирмәк» һаггында верилмиш көстәриши мүәллимләрин бир чоху «биликләрин һәчмини кенишләндирмәк» мә'насында баша дүшүр. Һалбуки бу ики анлајыш арасында һеч бир охшајыш вә јахынлыг јохдур. Сөһбәт биликләри кенишләндирмәкдән, әлавә биликләр вермәкдән јох, програм үзрә верилмиш биликләри вә әләлхүсус һәмин биликләрлә әлагәдар бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәјә аид ишләри кенишләндирмәкдән кедир. Тутаг ки, IV синифдә шакирдләрин орфографик вәрдишләри ашағы сәвијјәдәдир; мүәллим гаршысына мәгсәд гојмалыдыр ки, вәзијјәт гајдаја дүшәнә гәдәр бүтүн дәрсләрдә орфографија үзрә ишләрә даһа артыг вахт ајрылмасына диггәт јетирсин. Јахуд әкәр шакирдләрин дүзкүн тәләффүз вәрдишләри тә'минедичи сәвијјәдә дејилсә вә бу, тә'лимин сәмәрәлилијинә ачыг-ашкар мәнфи тә'сир көстәрирсә, мүәллим һәр дәрсдә тәләффүз үзрә ишләрә даһа чидди диггәт јетирмәли, чалышмалар үзәриндә апарылан ишләрдә буна кениш јер вермәлидир. Башга бир мисал. Әкәр шакирдләр бу вә ја дикәр синифдә грамматик тәһлил бачарыгларынын чох зәиф олдуғуну бүрузә верирләрсә, мүәллим бу саһәдәки чатышмазлығы арадан галдырана гәдәр дәрсләрдә мүнтәзәм олараг грамматик тәһлил үзрә ишләри кенишләндирмәлидир. Еһтијач олдугда бу кими саһәләр үзрә ишләри кенишләндирмәк үчүн мүәллим тәгвим планында да мүвафиг дәјишикликләр апара биләр; мәсәлән, програмын бу вә ја дикәр бөлмәси үчүн нәзәрдә тутулмуш саатларда мәгсәдәујғун дәјишиклик апармаға тәшәббүс көстәрә биләр. Бу барәдә програмын «Изаһат вәрәгәси»ндә ајдын көстәриш верилмишдир.

СОРҒУ. Јенидәнгурма илә әлагәдар партијамызын директив сәнәдләриндә вә үмумијјәтлә, дөври мәтбуатымызын дилиндә бир сыра елә терминләрдән истифадә олунур ки, онларын мә'наларынын изаһына нәинки шакирдләр, биз мүәллимләр дә чидди еһтијач дујуруг. Белә сөзләрдән ашағыдакыларын... (чавабда әһатә едилән сөзләри—Ә. Ә.) мә'наларыны изаһ етмәјинизи хаһиш едирик.

Мәммәдәли Абдуллајев—Газах шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

ЧАВАБ. **Адекват**—там ујғунлуг, бәрабәрлик. **Апелјасија**—мүнагишәли мәсәләнин гаршылыглы һәлл едилмәси процесси. **Арбитраж**—1) мүнсифләр мәһкәмәси, 2) ССРИ-дә тәшкилатлар, идарәләр вә с. арасындакы тәсәррүфат, малијјә... мәсәләләриндә гаршыја чыхан мүбаһисәләри һәлл едән мүәссисә. **Бүрократ**—ишин маһијјәтинә рәсмијјәтчиликлә вә формалистчәсинә, бир нөв, чиновник мөвгејиндән јанашан адам. **Волјунтаризм**— тарихи просесин објектив ганунлары илә һесаблашмадан ону өз ихтијары вә әсассыз мөвгејиндән характеризә едән адам. **Екстенсив**—интенсив сөзүнүн антонимидир; кенишләндирмәк, кәмијјәтчә артырмаг һесабына кејфијјәт әлдә етмәк. **Ентузиаст(лар)**—бүтүн гүввәси илә, бөјүк шөвг вә һәвәслә ишләјәнләр; өз бачарығыны вә һәвәсини бир ишә үрәкдән бағлајан вә јүксәк уғурлара чан атан адам. **Инвестисија**—өлкә дахилиндә вә харичдә игтисади саһәләрдән бу вә ја дикәри үзрә узунмүддәтли капитал гојулушу. **Консептуал**—мөвчуд тәчрүбәни, просесләри көрмәдән әввәлки анлајышлара, тәсәввүрләрә, һөкмләрә әсасланма. **Коoптасија**— һәр һансы сечкили органын өз һеј'әтинә сечкисиз олараг јени үзв дахил етмәси. **Коррупсија**—вәзифәдән суи-истифадә јолу илә едилән чинајәт; вәзифәли шәхси әлә алмаг; рүшвәтлә сатыналма. **Полемика**—фикир мүбадиләси, фикирләрин гаршылашдырылмасы. **Презумпсија**—һүгуг системиндә дүзкүн олмадығы сүбут едилмәјинчә вә әсасландырылмајынча гүввәдә олан фәрзијјә; еһтимал характери дашыјан фәрзијјә. **Реабилитасија**—бәрпа олунма, тәмизә чыхарма; бәраәт. **Репрессија**—әзилмә, тәзјиг көстәрилмә. **Референдиум**—ән мүһүм дөвләт мәсәләләринин үмумхалг сәсвермәсинә гојулмасы. **Сивилизасија**—ичтимаи-игтисади формасијада чәмијјәтин вә мадди мәдәнијјәтин, еләчә дә мә'нәви тәрәггинин инкишаф сәвијјәси. **Стереотип(ләр)**—мөһкәм изини тапанлар мә'насында ишләнир; мәтбәәдә лөвһәдән кағыза көчүрүлән, демәк, өз әсл вә мөһкәм изини, формасыны тапмаг стереотип адланыр. **Технократизм**—техникаја пәрәстиш; һадисә вә просесин маһијјәтини јох, онун анчаг техники тәрәфини нәзәрә алан чәрәјан.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

CamScanner ile tarandı

Новруз **КӘНЧӘЛИ***

Зәлзәлә

(Драматик поема)

«Зәлзәлә» поемасы тарихи мөвзуда јазылмыш уғурлу әсәрдир вә о, Хаганинин адынын, шөһрәтинин халг арасында кениш јајылмасында өз мүсбәт тә'сирини көстәрәчәкдир. Хагани кими классикләримизин тарихимизә, ана торпаға бағлы олдугларыны кәнч нәслә мәктәб јашларындан бу кими әсәрләр васитәсилә өјрәтмәк чох фајдалы олар.

Мүбариз ӘЛИЗАДӘ.

Бир гызыл гәфәсдир Үлфәтчин сарај.
Әридир гәлбини чәкдији аһ-вај:
—Көзәллик гүруру, дөвләт севинчи...
Атам шаһ Фирудин шөһрәтим, адым...
Һәр сәһәр бир шаһдан кәлди бир елчи...
Өзүмү дүнјанын мәләји сандым.
Чаван Хаганини—шејда бүлбүлү
Ешгин гапысындан говдум, учурдум.
Севәркән итирдим о ширин дили
О күндән евими јыхдым, учурдум.
...Јадыма дүшәндә ачы сөзләрим
Һирсимдән боғулур, долур көзләрим.
...Аһ нә биләјдим.
Күнәшә дөнәчәк бир чырагмыш о,
Хәтринә дәјдијим анда өләјдим.
Бүлбүлләр бүлбүлү олачагмыш о.

ӘХСИТАН

(дахил олур)

Хәбәрин вармы, кәлиб Хагани.

ҮЛФӘТ

Дүшүнүрдүм ки, атар Ширваны,
Бир дә кәлмәз вәтәнә... нифрәт еләр...
Башга бир шаһа кедиб хидмәт едәр.

ӘХСИТАН

Мән дә сәнтәк дүшүнүрдүм, бибичан.

ҮЛФӘТ

Ајрыла билмәјиб өз јурдундан.
Јахшы, пис-бүлбүлә хош өз јувасы.

ӘХСИТАН

Мәнчә, өрнәк олачагдыр вәфасы.

ҮЛФӘТ

Демәли, дәрк еләјибсән, бир-бир
Нурлу башлар вәтәни тәрк еләјир.
Билкинән, шаһлара, һәр бир дөврә
Јаранан мусигијә, шеирә көрә

*Журнал варианты.

Scanned with CamScanner

Верочәкләр кәләчәкдә гиіјмәт
Шаирә, чалгычыја һөрмәт ет
Сарајы пак елә јалтаглардан,
Дөврәнә бир даһа бах...

ӘХСИТАН

Мән бибичан,
Әлими галдырырам галхырлар,
Салырам јаныма һамы отурур,
Белә дә инсан олар, мәхлуг олар,
Нә фикир вар, нә чәсарәт, нә гүрур.

ҮЛФӘТ

Топласан дөврәнә Искәндәртәк
Мүдрик алимләри, шаирләри сән
Һагг әдаләт өзү галиб кәләчәк,
Гојмаз онлар сәни һеч сәһв едәсән.

ӘХСИТАН

Јенә Хаганијә нә тәклиф едим?

ҮЛФӘТ

Нә кәрәкдирсә сәнә әрз едәдим.
Бир дә бил, хош күнүнү халг һәр ан
Умур өз өлкәсинин шаһындан.

ӘХСИТАН

Ордуну, халгы дојуздурмаг ағыр...

ҮЛФӘТ

Чүнки Багдад бизи сагдығча сағыр.

ҮЛФӘТ

Бу сөзүн ај биби дүнјаја дәјәр.
Долушуб өлкәмизә ач зәлиләр.

ҮЛФӘТ

Амма бил ки, елә јердир Ширван
Нематилә доланар күлли-чаһан.
Бирчә шәртлә, дәјишә кәндхудалар
Натәмизләр гырылыб мәһв олалар.

ӘХСИТАН

Бир тәрәфдән дә билирсән әхиләр...
Бу сәнәткар.

ҮЛФӘТ

Әхи дүшмәнми мәкәр?!

ӘХСИТАН

Бәс нечә?

ҮЛФӘТ

Етмә инад!
Онларын мәгсәди, истәкләри пак,
Онлары дујмаға лазым идрак.
Истәмирләр вәтәнин бәһрә-бары
Дашына, јоллана Багдада сары.
Истәјирләр һамы гардаш олсун,
Нә гул олсун, нә дә фәрраш олсун.

(Һ[illegible]чан [illegible]дирән мусиги. Шаһ Әхситан чыхыр. Сәһнә һәрләнир. Әхситан вәзири, вәкилин, [illegible]ларын [illegible] дахил олур).

CamScanner ilə tarandı

СӘСЛӘР

Јатыбдыр үсјан!
Зәфәрләр гојнунда күлүстан Әхситан!

ӘХСИТАН

Вәзир, доғруданмы дизә чөкүб јағы,
Гуртарыб бәладан Ширван торпағы?

ВӘЗИР

Бәли, һөкмүдар.
Чабһәдән индичә кәлибдир чапар!

ҺАЧИБ

Көзләјир рүсхәтини шаиримиз Хагани.

ӘХСИТАН

Сахламазлар ғапыда һәр сөзү дүрр, лә'л олаңы.
(Хагани тәзә палтарда дахил олур).
Биздән галмады ки, бир уму-күсүн?
Һачын гәбул олсун, хош кәлмисән сән!

ХАГАНИ

Шаһын хошбәхтлыгы Күнәшә дөнсүн,
Ел-оба нур алсын әмәлләриндән.

ВӘЗИР

Једији, ичдији өзүнүн олсун,
Јагын кордујундан сөһбәт ачачаг

ХАГАНИ

Әлимдә, овчумда галмасын көзүн,
Өзүмлә бир буну кәтирдим анчаг.

(Чиб кисәсини чыхарыр. Вәзир ачкөзлүклә кисәни Хаганинин әлиндән гапыб гачыр).

ВӘЗИР

Торпаг?

ӘХСИТАН

Торпаг?

СӘСЛӘР

Торпаг! Торпаг!!

ХАГАНИ

(Шаһа)

Ону Мәдаиндән кәтирмишәм мән,
Һәр сәһәр бахырам, ачкөз олмајым.
Даима јахшылыг кәлсин әлимдән,
Даим јахшылыға чәкилсин адым.
Она һәр баханда көзүм өнүндә
Чанланыр Мәдаин хәрабәләри,
Дүнјаја илләрлә мејдан охумуш
О Кәсрә пајтахты Иран шәһәри.
Һаны шаһәншаһлар шаһы Кејкавус?
Һардадыр Кејгубад, Әнуширәван?
Бир овуч о гара торпагды үнван!
«Ким кәлсә сәфәрдән шаһ,

Бир тоһфә верәр дөстә
Гој армаганы олсун
«Торпаг» көзү ач тимсаһ

ӘХСИТАН

(өз-өзүнә)

Охунмуш маһныдыр, зәрәри јохдур.
Лаја салмагында хејири чохдур.
Бә'зән рәһм, инсаф чыхыр јадымдан
Сонра нә фајдасы олсам да пешман.

2-ЧИ ЧАПАР

(дахил олур)

Шаһым, бад хәбәрлә көлдијим үчүн
Гаршында хәчаләт чәкирәм бу күн.
Үсјан јатырылмыш, Јүзбашы Һәсән
Башчыны бурахмыш кечә һәбсдән.

ӘХСИТАН

Дәмирчи Мирзәни?

ЧАПАР

Бәли, һөкмүдар.

ӘХСИТАН

Сәбәби? Рүшвәт?

ЧАПАР

Буну өзү билир, бир дә ки, Һејбәт.

ӘХСИТАН

Вәзир! Сәркәрдәләр чағырылсын бура!
Һәсән дә, Һејбәт дә кәлсин һүзура!
(Гәзәбдән овчундакы кисәни овушдура, овушдура кәзинир.
Сәркәрдәләр, о чүмләдән Һәсән дә, Һејбәт дә дахил олурлар)

ӘХСИТАН

(Һәсәнә)

Дәмирчи Мирзәни әсир едиб сән
Сонра бурахмысан, әфв ејләмишсән?

ҺӘСӘН

Үсјан јатырылды, алынды кәндләр,
Шаһын ордусуна јар олду зәфәр.
Өлүм гаршысында дәмирчи Мирзә
Көз јашы төкәрәк јалварды бизә.

ҺЕЈБӘТ

Һөрмәтли Хаган,
Достумун сөзләри уйдурма, јалан!
Гојун мән данышым, аллаһ шаһиддир,
Мирзәни Јүзбашы етмишди әсир.
Голлары зәнчирли, јаралы Мирзә
Отуруб гәфәсдә бахырды бизә.
Дәрвиш палтарында бир нәфәр бирдән
Дагларын гојнунда ејләди зүһур.
Үзүндән, көзүндән нур јағырды, нур
(ағлајыр)

ӘХСИТАН

Сонра?

ҺЕЈБӘТ

Сөјләди ки, пејғәмбәрәм мән.
Инди бу заманын мәнәм Исасы!
(һамы салават чевирир, ағлајырлар).

ӘХСИТАН

Ағылсыз инсанлар, сахлајын јасы!

ҺЕЈБӘТ

Шаһым! Елә һикмәт сөјләјирди о!..
Бизи өзүмүздән ејләјирди о!..
Бахыб Јүзбашыја сөјләди: — Һәсән!...
Дашкәсән Һүммәтин оғлу дејилсән?!
Үсјанкар кәндлиләр, о ач кәндлиләр
Сәнин гардашларын дејилми мәкәр?!

ӘХСИТАН

Сонра нәләр деди јаланчы сизә?

ҺЕЈБӘТ

Сөјләди: — «Һејранам даш гәлбинизә,
Мәкәр бир вәтәнин оғлу дејилсиз?
Бириниз адамсыз, бириниз иблис?
Бириниз гурдсунуз, бириниз гузу?
Гандан чәкирсиниз өз рузунузу?
Кәндлиләр чөрәкчин, сиз рүтбә үчүн
Нечә бир-бирини гырдыныз бу күн!
Камала јетмәмиш бир ушағсыныз,
Шаһларын әлиндә ојунчагсыныз!»
Богула-богула дејирди: — Инсан,
Нә вахт өз адыны доғрулдачагсан?
Бу вахт овсунланыб галдыг динмәдән,
Бу заман Мирзәни бурахды Һәсән.

ӘХСИТАН

Һәсән?! Һансы ағыл, һансы шуурла?
Белә баш-белә баш кәрәк вурула!
Чәллад!
(Чәллад көмәкчиләри илә дахил олур).
Хаинләрин бојну вурулсун!
Сатгына, алчага гој ибрәт олсун!
(Шаһ овчунда торпаг кисәси олан әли илә бојну вурулачаг Һәсәни, Һејбәти көстәрәркән диггәти овчундакы кисәјә чәлб олунур. Торпага баха-баха галыр).
Хагани!
(Һәсәнлә Һејбәт кәтириләркән адамларын арасына чәкилмиш Хагани ирәли чыхмаға мәчбур олур).

ҺЕЈБӘТ

(Һәсәнә)

Дәрвишә охшајыр, бах!

ҺӘСӘН

Хаганидир ај ахмаг!
Бир дүшүн, сарсаглама,
Даг-дага охшајар, адам-адама.
(Әхситан каһ кисәјә бахыр, каһ Хаганини ахтарыр).

ӘХСИТАН

Хагани!

ХАГАНИ

Бурдајам әдаләтли шаһ.

ӘХСИТАН

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Нә дејир бу торпаг?
Јеримдә олсајды нејләрди аллаһ?
Өзү өз әлијлә бунлары богар,
Өзү өз әлијлә бунлары дограр!..

ХАГАНИ

Мәрһәмәтли хаган, адил һөкмдар.
Әзазил, мүстәбид, чәлладса аллаһ
Истәрдим ки, сән
Елә бир чәлладдан чох фәргләнәсән!

ӘХСИТАН

Ја вәзир, бәлкә бир фикрин ола?

ВӘЗИР

Белә баш-белә баш кәрәк вурула!

ХАГАНИ

Касатәк сахланылан бош гафада
Даима бир сәс олар әкси-сәда!

ВӘЗИР

(Шаһа)
Динләдинми нә деди?

ӘХСИТАН

Бәс фикрин?
Истәјин, мәсләһәтин јохму сәнин?

ВӘЗИР

Шамахы торпагыдыр бејни бунун,
Тәрпәнәнәдәк дагылыр һәр гануи.

ӘХСИТАН

Бу нәдир, сахла вәзир!

ХАГАНИ

Адил шаһ,
Хошду бејним дири торпаг сајылыр.
Бәһрәсиндән нуш едәнләр ајылыр:
Јени бир вүс'әт алыр варса камал:
Белә бир зәлзәләни дујмаз кал.

ӘХСИТАН

(Хаганијә)
Дејирсән ефв едәк?

ХАГАНИ

Јашамаг ешгијлә дөјүнүр үрәк,
Јүзбашы Һәсәнлә, о һејбәтлә сән
Даима һәр јердә фәхр ејләмишсән,
Дәмирчи Мирзәнин дәстәсини дә
О мәрд достларындыр дагыдыб әзән.

ӘХСИТАН

(чәллада)
Сахлајын!

СӘСЛӘР

Јашасын гәлби јумшаг, мәрһәмәтли шаһымыз!
Әдаләтә, дүзлүјә сәдагәтли шаһымыз!

Редаксијадан. Мәчмуәнин 1-чи нөмрәсиндә чап олунмуш мәгаләдә ашағыдакы мәтбәә хәталарына јол верилмишдир. Сәһ. 70 ортада «от» сөзүнүн әввәлиндә әски әлифба илә верилмиш сөзлә «ун, он, үн» сөзләринин әввәлиндәки ејни әлифба илә кедән сөзүн јерләри дәјишдириләрәк охунмалыдыр. Сәһ. 71 6-чы мадданин алтындакы «ад» вә «ада» сөзләринин әски әлифба илә верилмиш јазылыш формалары тәрсинә, јә'ни башыашағы јығылмышдыр; онлар [illegible] вә [illegible] шәклиндә охунмалыдыр. Сәһ. 72 9-чу сәтирдә әски әлифба илә верилмиш 1-чи сөз 8-чи сәтрин сонуна, 2-чи сөз исә [illegible] сәтрин әввәлинә көчүрүлмәклә охунмалыдыр.

CamScanner ile tarandı

Белә әсәрләрә еһтијач вар

Мә'лум олдуғу кими, сөз јарадычылығы әсримизин 40—50-чи илләриндә дилчилијин хүсуси бир бөлмәси кими тәшәккүл тапмаға башламышдыр. Мәһз һәмин илләрдә сөз јарадычылығынын бә'зи мүһүм проблемләрини һәлл етмәјә чәһдләр көстәрилмишдир. Бу проблемләрә сөз јарадычылығынын дилчилик елминдә јери, сөзүн тәркиб һиссәләринә ајрылмасы, дүзәлтмә сөзләрин семантикасы вә гурулушу вә с. мәсәләләр дахил иди.

60—70-чи илләрдә сөз јарадычылығы даһа бир инкишаф мәрһәләси кечмиш вә о, морфолокија вә лексиколокијадан ајрылараг өзүнүн тәдгигат објекти, тәһлил методикасы вә анлајышлар системи олан мүстәгил бир дилчилик бөлмәсинә чеврилмишдир. Башга сөзлә, сөз јарадычылығы дилчилик елминин јени сөзләрин јаранмасы илә мәшғул олан саһәсидир.

Сөз јох ки, нитг мәдәнијјәти әдәби нчтимаијјәти даим дүшүндүрмүшдүр. Лакин инкишафымызын һазыркы мәрһәләсиндә бу проблемин һәмишәкиндән даһа артыг актуал олдуғу инкаредилмәздир. Бу вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн илк нөвбәдә дилимизин зәнкинләшмә јолларына дәриндән бәләд олмаг мүһүм шәртдир, Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, кәнч нәсли нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк иши чохсаһәли вә чохшахәли бир просесдир. Бу просесдә орта вә али мәктәб мүәллимләринин әлиндә дәрсликлә јанашы, әмәли характерли васитәләр мүһүм дидактик әһәмијјәт кәсб едир.

Севиндиричи һалдыр ки, сон илләр мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин зәнкинләшмә јолларына һәср олунмуш әсәрләрин мејдана чыхмасы бу бошлуғу, бир нөв, долдурмаға башламышдыр. Белә әсәрләрдән бири дә Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти, филолокија елмләри намизәди Г. Талыбовун јеничә чапдан чыхмыш «Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы просеси» (В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, 1988) китабыдыр.

Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, елм аләминә дилин зәнкинләшмәсинин мүхтәлиф јоллары мә'лумдур. Бунлардан бүтүн дилләр үчүн үмуми олан чәһәтләрлә јанашы, һәр дилин өзү үчүн спесифик сәчијјә дашыјан чәһәтләр дә мөвчуддур. Әсәрдә тәдгигатын һәр ики аспектини әһатә едән дил фактларындан нүмунәләр верилмиш вә үмумиләшдирмәләр апарылмышдыр. Тәдгигат ишиндә көстәрилир ки, Азәрбајчан дили үчүн зәнкинләшмә даһа чох лексик-семантик, лексик-грамматик принсипләрә әсасланыр. Бурада исим јарадычылығы просеси даһа чох мүтәһәррик хассәјә маликдир.

Јахшы һалдыр ки, тәдгигата мүәллиф јени тәфәккүр тәрзи илә јанашмыш, бә'зи дил фактларыны исим дејил, исим функсијасы газанмыш сөзләр кими (синтактик мөвгејинә көрә) кечичи субстансивләшмәјә нүмунә көстәрмишдир. Нүмунә үчүн ашағыдакы мәтни нәзәрдән кечирәк:

«Гаралар Америка гит'әсинин әсл сакинләридир. Чохлары бу ишдән јахасыны гуртармаға чалышырды, амма һәгигәти кизләтмәк мүмкүн дејил. Беләләри илә дашы даш үстүнә гојмаг олар». Мүәллиф бурада гаралар, чохлары, беләләри сөзләринин исим олдуғуну әсасландырмаға чалышмышдыр.

Сөз јарадычылығы дил һаггында елмин бүтүн сәвијјәләри илә билаваситә әлагәдар олан бир саһәсидир. Бу, аксиома олса да, тәдгигатда сөзүн јени мә'на кәсб етмәсиндән—сөз јарадычылығы хүсусијјәтләриндән данышанда һәртәрәфли дил тәһлилиндән истифадә олунмасы мүһүм шәртдир. Мәсәлән, күнәш сөзүнүн газандығы мә'налара диггәт јетирәк: күнәш—үмуми исим; Күнәш—хүсуси исим; күнәшли (һава)—сифәт; Күнәшли (массиви)—хүсуси исим, јахуд аилә сөзүнүн семантик мә'на дәјишмәсиндә сөз јарадычылығы просесини нәзәрдән кечирәк: «аилә ансамблы»; «дилләр аиләси», «әскәр аиләси», «түтүнчүләр аиләси», «гәһрәманлар аиләси» вә с.

Сөзә бүтүн мә'на инчәликләринә гә-

Scanned with CamScanner

дәр дәриндән бәләд олмаг вә ондан мәгамында истифадә етмәк үчүн бүтүн бунлары билмәк чох фајдалыдыр. Тәсадүфи дејил ки, В. И. Ленин бир предмети бүтүн әлагә вә васитәликләри илә—билаваситә вә билваситәликләри илә өјрәнмәји төвсијә етмишдир. Бәли, чохаспектли тәдгигатлар апармагда бу чүр тәдгигат методу чох әһәмијјәтлидир.

Мүәллиф мүасир дилимиздә истәр мә'на хүсусијјәтләринә, истәрсә дә сөз јарада билмәк имканларына көрә даһа чох мәһсулдар һесаб олунан —лыг[4], -лы[4]- чы[4] вә с. шәкилчиләринин азачыг фонетик дәјишиклијә уғрамыш бир формада олса да, һәр һалда кениш сөз јаратмаг имканларындан малик олдугларыны гејд едир. О, бурадан һәм дә белә бир нәтичәјә кәлир ки, дилимиздә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин бир чоху дикәр түрк дилләриндә мәһсулдар шәкилчиләр кими ишләнир. Әслиндә сөз јарадычылығы просесинә һәср олунан бу китабда дилимизин орфографијасына даир бир чох суаллара да чаваб тапмаг мүмкүндүр. Белә ки, бурада битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин хүсусијјәтләринин кениш верилмәси ондан дүзкүн јазы мәгсәдилә практик истифадәни әлверишли етмишдир.

Сөзсүз ки, кичик бир журнал јазысында бу вәсаитдә гојулмуш мәсәләләрин һамысынын елми тәһлилини вермәк имкан харичиндәдир. Белә бир вәсаитин ишыг үзү көрмәси фактынын өзү тәгдирәлајиг олуб, бу күнүн тәләбләри илә тамамилә сәсләшир. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан КП МК-нын 1988-чи ил август пленумунда Азәрбајчан дилинин фәал өјрәнилмәси вә кениш шәкилдә ишләдилмәсинә, онун тәдрисинин көкүндән јахшылашдырылмасына, ана дилинә ушаглыг илләриндән сонсуз мәһәббәт һиссинин тәрбијә едилмәси үчүн һәр чүр шәраит јарадылмасына даир конкрет вәзифәләр мүәјјәнләшдирилмишдир.

Нәтичә олараг бир даһа гејд етмәлијик ки, мүасир Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығы имканларынын арашдырылмасына һәср олунан бу тәдгигат әсәри мәзмунча актуал олдуғу кими дил вә услубунун камиллији илә дә тәгдирәлајигдир. Үмумијјәтлә мүәллифин нәзәри үмумиләшдирмәләри конкрет дил фактларынын тәһлилинә әсасландығы үчүн белә бир вәсаитдән орта вә али мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллимләринин, һабелә лингвистик тәдгигатла мәшғул олан филологларын гијмәтли мәнбә кими фајдалана биләчәји шүбһә доғурмур.

Едисон ҺАЧЫЈЕВ,
ССРИ-нин 50 иллији адына Харичи Дилләр Институту, педагожи елмләр намизәди,

Мәһәррәм ЧӘФӘРОВ,
Ј. Мәммәдәлијев адына Нахчыван ДПИ-нин досенти, филолокија елмләри намизәди.

Баш редактор: **ӘЛИЈЕВА З. Ч.**
Редаксија һеј'әти: **ӘФӘНДИЗАДӘ Ә.** (редактор), **АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., ГАРАБӘЈОВА С., ГУРБАНОВ А., ГУРБАНОВ В., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., ӘҺМӘДОВА А., МИКАЈЫЛОВ Ш., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.**

Техники редактор вә коррректор: **Сәријјә Новруз гызы.**

Јығылмаға верилмиш: 5.04.89. Чапа имзаланмыш 20.06.89. Кағыз форматы: $70 \times 108^1/_{16}$=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр вәрәги.
ФГ 16253. Сифариш 3718. Тираж 13647.

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: баш редактор: 93-82-97; баш редактор мүавини: 93-55-82; мәс'ул катиб: 93-55-82; шө'бә редактору: 93-13-45; корректор: 32-37-33; мүһасибат: 93-13-45.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner